

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ένα σαββατιάτικο απόγευμα, λίγες μέρες μετά την Πρωτοχρονιά του 1928, οι Αθηναίοι και οι Αθηναίες απολάμβαναν τον περίπατό τους στην οδό Σταδίου, όταν ξαφνικά ήχησαν παιδικά κλάματα από ψηλά. Οι διαβάτες απορημένοι αναζήτησαν την πηγή τους και σε έναν εξώστη του ξενοδοχείου «Παλλάς», στη συμβολή των οδών Σταδίου και Εδουάρδου Λω, αντιλήφθηκαν μια ημίγυμνη γυναίκα. Στην αγκαλιά της κρατούσε ένα κοριτσάκι και ετοιμαζόταν να πηδήξει μαζί του στο κενό. Το πλήθος που είχε συγκεντρωθεί στο σημείο άρχισε να φωνάζει προσπαθώντας να αποτρέψει την υποψήφια αυτόχειρα: «— Κακούργα! Κακούργα! Λυπήσου τουλάχιστον το παιδί!... — Τραβήξου μέσα, φόνισσα!» Ταυτόχρονα, αστυνομικοί και υπάλληλοι του ξενοδοχείου ανέβηκαν στον τρίτο όροφο και έσπασαν την κλειδωμένη πόρτα του δωματίου της γυναίκας. Παρά τη σθεναρή της αντίσταση κατάφεραν να την ακινητοποιήσουν και την οδήγησαν πρώτα στο αστυνομικό τμήμα και στη συνέχεια σε νευρολογική κλινική. Την επόμενη μέρα οι εφημερίδες της πρωτεύουσας αφιέρωσαν αναλυτικά ρεπορτάζ στην υπόθεση, υποστηρίζοντας πως η νεαρή γυναίκα ήταν «κοκαϊνομανής» και ότι η εξάρτησή της, σε συνδυασμό με οικονομικά προβλήματα, την είχε οδηγήσει στην απόπειρα αυτοκτονίας.¹

Το περιστατικό δεν είχε προλάβει να ξεχαστεί, όταν τον Φεβρουάριο του 1928 κυκλοφόρησε στην Αίγυπτο το σύγγραμμα του Αλέξανδρου Συγκελάκη *Τα μεγάλα κοινωνικά δηλητήρια*. Σε αυτό, ο Αιγυπτιώτης αφροδισιολόγος παρουσίαζε με τρόπο εκλαικευμένο τους κινδύνους που παρουσίαζαν ουσίες όπως ο καπνός, το οινόπνευμα, το χασίς, το όπιο, η μορφίνη, η κοκαΐνη, η ηρωίνη, ο αιθέρας, το χλωροφόρμιο, αλλά και ο καφές και το τσάι, που ίσως σήμερα ξενίζουν με τη συμπερίληψή τους σε αυτόν τον κατάλογο. Αν αυτά

¹ *Έθνος*, 8.1.1928: 5· *Η Ελληνική*, 8.1.1928: 1–2· *Καθημερινή*, 8.1.1928: 6· *Ελεύθερον Βήμα*, 8.1.1928: 7· *Εσπερινή*, 8.1.1928: 13.

ήταν τα «μεγάλα δηλητήρια», ο προσδιορισμός «κοινωνικά» αντικατόπτριζε την άποψη ότι οι εν λόγω ουσίες έχουν κατακλύσει την κοινωνία προκαλώντας χρόνιες και καταστρεπτικές δηλητηριάσεις «που αποτελούν σήμερα αληθινές κοινωνικές πληγές».² Ειδικά για την κοκαΐνη, ο γιατρός υποστήριζε πως η χρήση της είχε πάρει τελευταία τρομακτικές διαστάσεις, ιδίως στις μεγαλουπόλεις, και περιέγραφε ως εξής την επίδρασή της:

Με τον καιρό η μνήμη εξασθενεί καθώς και η θέλησις και οι κοκαΐνομανείς δεν μπορούν να πάρουν καμιά απόφαση και είναι ανίκανοι για κάθε προσπάθεια. Ο χαρακτήρας με τον καιρό αλλάζει· χάνουν κάθε αίσθημα αγάπης και αφοσιώσεως, είναι αδιάφοροι και προς τους γονείς και προς τους συγγενείς και τους φίλους των. Χάνουν κάθε αίσθημα ηθικής και καθήκοντος· πολλές φορές καταντούν και εγκληματίαι. [...] Πολλοί από τους δυστυχισμένους αυτούς καταλήγουν στο φρενοκομείο, [...] το κοινόν εντευκτήριον όλων των δηλητηριομανών.³

Οι παραπάνω αράδες δεν γράφτηκαν βέβαια για την «κοκαΐνομανή» γυναίκα του ξενοδοχείου «Παλλάς». Ωστόσο, η χρονική σύμπτωση του περιστατικού της οδού Σταδίου, όπως παρουσιάστηκε στα ρεπορτάζ των εφημερίδων, και των προειδοποιήσεων για τους κινδύνους της «κοκαΐνομανίας» σε ένα σύγγραμμα εκλαϊκευμένης ιατρικής στην άλλη όχθη της Μεσογείου δεν ήταν τυχαία. Από τα τέλη του 19ου αιώνα, η χρήση ουσιών όπως το όπιο, το χασίς, η μορφίνη ή η κοκαΐνη είχε προκαλέσει ανησυχίες σε πολλές χώρες ανά την υφήλιο, ανησυχίες που οδήγησαν σε μια σειρά διεθνείς διασκέψεις στις αρχές του 20ού αιώνα με σκοπό τον περιορισμό της χρήσης ναρκωτικών. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914–1918) επιτάχυνε αυτή τη διαδικασία, επειδή πολλές κυβερνήσεις με ενισχυμένες εξουσίες λόγω της εμπόλεμης κατάστασης υιοθέτησαν αυστηρά μέτρα για τον έλεγχο διαφόρων ουσιών. Τα μέτρα αυτά όχι μόνο δεν ήταν προσωρινά αλλά γενικεύτηκαν με την επιστροφή της ειρήνης. Παράλληλα, καθώς τα αποθέματα οπιοειδών και άλλων φαρμακευτικώνσκευασμάτων που είχαν συγκεντρώσει οι πρώην αντίπαλοι έβρισκαν τον δρόμο τους στην αγορά, άρχισαν να διαδίδονται νέες ψυχαγωγικές χρήσεις αλκαλοειδών όπως η ηρωΐνη και η κοκαΐνη.⁴

² Συγκελάκης 1928: 91.

³ Συγκελάκης 1928: 75–77.

⁴ Αλκαλοειδές ονομάζεται ένα μόριο που περιέχει τουλάχιστον ένα άτομο αζώτου και διαθέτει σε συμπυκνωμένη μορφή ορισμένες από τις ιδιότητες του φυτού από το οποίο προέρχεται· π.χ. η νικοτίνη είναι το βασικό αλκαλοειδές του καπνού και η καφεΐνη του καφέ.

Από το γενικό αυτό σχήμα δεν παρεξέκλιναν η Ελλάδα και η Αίγυπτος, οι οποίες επιπλέον συνδέονταν μέσω της σημαντικής ελληνικής παρουσίας στο Κάιρο, στην Αλεξάνδρεια και σε άλλες αιγυπτιακές πόλεις, αλλά και της δράσης Ελλήνων λαθρεμπόρων ναρκωτικών στη Μεσόγειο. Έτσι, τα δύο στιγμιότυπα του 1928 συμπίπτουν με μια καμπή στην ιστορία των ναρκωτικών: είναι η εποχή που οι ελληνικές κυβερνήσεις εγκαθιδρύουν σταδιακά ένα απαγορευτικό καθεστώς το οποίο κάλυπτε όλη την αλυσίδα διανομής, από τον παραγωγό μέχρι τον καταναλωτή, περνώντας από τους λαθρεμπόρους και τους πωλητές· είναι επίσης η εποχή κατά την οποία η ψυχαγωγική, δηλαδή εξωιατρική, κατανάλωση τοξικών ουσιών παρουσιάζεται ως πρόβλημα που απασχολεί εξίσου την κοινή γνώμη και τους «ειδικούς», και αναδεικνύεται τόσο σε πηγή σκανδάλου όσο και σε παθολογία με ιδιαίτερη συμπτωματολογία και δικό της όνομα: η «τοξικομανία» στις διάφορες εκδοχές της (μορφινομανία, ηρωινομανία, κοκαΐνομανία κ.λπ.).

Ο όρος αυτός, που ουσιαστικά παθολογικοποιεί τη χρήση τοξικών ουσιών, συνιστά μια αφαίρεση. Ανάγει σε έναν κοινό παρονομαστή πληθώρα ιδιαίτερων περιπτώσεων που μπορούν να ποικίλλουν ως προς την ίδια την ουσία και τον τρόπο χρήσης, τη συχνότητά της ή τη δοσολογία, εξομοιώνοντας για παράδειγμα την ευκαιριακή επίσκεψη σε έναν τεκέ, τις καθημερινές ενέσεις ηρωίνης, την ψυχαγωγική εισπνοή κοκαΐνης ή την κατάποση χαπιών βερονάλ για την καταπολέμηση της αϋπνίας. Επομένως, βασίζεται σε μια δυαδική λογική και σε μια σχηματική διάκριση ανάμεσα σε όσους καταφεύγουν σε μια παράνομη ουσία και στους εγκρατείς. Το ανά χείρας βιβλίο μελετάει πώς αυτή η διάκριση επικράτησε για πρώτη φορά στην Ελλάδα, στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα· πώς δηλαδή η κατανάλωση ορισμένων και όχι άλλων ψυχοδραστικών ουσιών, ουσιών δηλαδή που επιδρούν στην ψυχική και πνευματική κατάσταση του ατόμου, επηρεάζοντας την αντίληψη, τις αισθήσεις και τα συναισθήματά του, έπαψε να είναι μια προσωπική υπόθεση και αναδείχθηκε σε κοινωνικό ζήτημα με ποικίλες προεκτάσεις.

Ναρκωτικά και ιστορία

Η ιστορία των ναρκωτικών κινείται γύρω από τρεις άξονες: πρώτον, τις πρακτικές ανδρών και γυναικών σε σχέση με την ψυχαγωγική χρήση και τη διακίνηση ψυχοδραστικών ουσιών· δεύτερον, τη διατύπωση ανησυχιών σχετικά με τις επιπτώσεις των ναρκωτικών στα άτομα και το κοινωνικό σύνολο· και τρίτον, την υιοθέτηση απαγορευτικών μέτρων για τις ουσίες αυτές.

Οι άξονες αυτοί δεν είναι ασύνδετοι μεταξύ τους. Μπορούμε να μιλήσουμε κι εδώ για «μια σπείρα αλληλένδετων αιτίων και αιτιατών που αλληλοενισχύονταν με την πάροδο του χρόνου». ⁵ Έτσι, τις ψυχαγωγικές πρακτικές των ανθρώπων ενθάρρυναν, αναχαίτιζαν ή προσανατόλιζαν τόσο τυχόν απαγορεύσεις όσο και οι περιρρέουσες αντιλήψεις για τα ναρκωτικά, τις οποίες ενίοτε συμμερίζονταν και τα δρώντα υποκείμενα. Όπως άλλωστε έχουν δείξει ψυχολόγοι και γιατροί από τη δεκαετία του 1960, η εμπειρία της χρήσης ουσιών εξαρτάται από τη συνάντηση ανάμεσα από τη μία πλευρά στην ιδιοσυγκρασία και στις προσδοκίες κάθε χρήστη ή χρήστριας (το «set»), όπως ονομάστηκε και από την άλλη στον χώρο, στο κοινωνικό περιβάλλον αλλά και στο νομικό πλαίσιο της χρήσης (το «setting»). ⁶

Από μια άλλη άποψη, οι αντιλήψεις για τη χρήση ουσιών σε μια δεδομένη κοινωνία και εποχή επηρεάζονται μεταξύ άλλων από το αν η χρήση γίνεται σε καθεστώς παρανομίας, ανοχής ή αποδοχής, αλλά και από το ποιες ουσίες είναι διαδεδομένες, πώς καταναλώνονται, σε ποιο πλαίσιο, από ποιες κι από ποιους. Και βέβαια το νομικό καθεστώς και οι επίσημες πολιτικές για τα ναρκωτικά διαμορφώνονται σε έναν βαθμό τόσο από το αν η χρήση θεωρείται απειλή ή καθιερωμένη κοινωνική πρακτική όσο και από το αν οι καταναλωτές και οι καταναλώτριες προτιμούν ουσίες γνωστές από παλιά ή νεοφερμένες· σε έναν βαθμό μόνο, γιατί σπάνια οι νομοθετικές πρωτοβουλίες αποτελούν απλώς την άμεση αντίδραση σε κάποια συμπεριφορά ή την αποκρυστάλλωση του κοινού περί δικαίου αισθήματος. Ειδικά στην περίπτωση των ναρκωτικών που θα μας απασχολήσει στις επόμενες σελίδες, οι σχετικές πολιτικές είναι το αποτέλεσμα σύνθετων διαδικασιών, στις οποίες εμπλέκονται δυναμικά διεθνείς οργανισμοί και παίκτες, ο κρατικός μηχανισμός, εντάσεις τοπικής και εθνικής εμβέλειας, οικονομικά συμφέροντα, ομάδες πίεσης, καθώς και πολιτισμικοί παράγοντες, όπως έχει επισημάνει η ιστορικός Βιρτζίνια Μπέρριτζ. ⁷

Η Μπέρριτζ υπήρξε μία από τις πρώτες ιστορικούς που καταπιάστηκαν με το θέμα των ναρκωτικών τη δεκαετία του 1970, μελετώντας ειδικότερα την περίπτωση της Βρετανίας. Άλλες κοινωνικές επιστήμες είχαν ήδη ασχοληθεί με αυτό το ερευνητικό αντικείμενο, η καθεμιά από τη δική της σκοπιά και με τα δικά της αναλυτικά και εννοιολογικά εργαλεία, εξετάζοντας

⁵ Δερτιλής 2016: 819.

⁶ Zinberg 1986· Weil 1986: 29.

⁷ Berridge 2013: 5, 12.

τη σχέση απόμων, ανθρώπινων κοινωνιών και ψυχοδραστικών ουσιών. Η εθνολογία, και ιδίως κλάδοι της όπως η εθνοβοτανική ή η εθνομυκολογία, η ανθρωπολογία, η κοινωνιολογία και η ψυχολογία εξέτασαν την κατανάλωση τέτοιων ουσιών ως πρακτική λιγότερο ή περισσότερο τελετουργικοποιημένη, με ποικίλες κοινωνικές και πολιτισμικές λειτουργίες, αναλύοντας τη χρήση και την εμπορία ναρκωτικών μέσα από τους κώδικες και τις μορφές κοινωνικοποίησης που δημιουργούν ή τη σχέση τους με τους τρόπους ζωής και τις κυρίαρχες αξίες της εκάστοτε κοινωνίας υπό μελέτη.⁸

Παρότι η ιστορική διάσταση και οι αναδρομές στο παρελθόν δεν έλειπαν από κάποιες τέτοιες προσεγγίσεις, η συστηματική μελέτη της ιστορίας των ναρκωτικών με τη βοήθεια αρχείων και πρωτογενών πηγών υπήρξε προϊόν δύο εξελίξεων που τοποθετούνται στις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Η μία, επιστημολογικής τάξης, ήταν η εμφάνιση νέων ερευνητικών πεδίων που μέχρι τότε περιφρονούσε η ιστοριογραφία, όπως το σώμα, η σχέση με τον εαυτό, η παρέκκλιση και η διαχείρισή της, η περιθωριακότητα και οι αναπαραστάσεις της. Σε αυτό το πλαίσιο, νομιμοποιήθηκε και η ενασχόληση με μια θεματική όπως τα ναρκωτικά, πέραν της διπλωματικής ιστορίας, που είχε προσφέρει από τη σκοπιά της ορισμένες χρήσιμες μελέτες με θέμα τις διεθνείς διαβουλεύσεις για τον έλεγχο των ναρκωτικών κατά τον 20ό αιώνα.⁹ Η δεύτερη εξέλιξη αφορούσε γενικότερες κοινωνικές και πολιτισμικές μεταβολές στον δυτικό κόσμο, καθώς στον απόηχο της δεκαετίας του 1960 η χρήση διαφόρων ουσιών διαδόθηκε σε ευρύτερα στρώματα, υιοθετήθηκε από νεότερες ηλικίες και συνδέθηκε με κινήματα αμφισβήτησης. Ως απάντηση, πολλές κυβερνήσεις ανακήρυξαν τα ναρκωτικά υπ' αριθμόν ένα δημόσιο κίνδυνο, σύμφωνα με τη διατύπωση του προέδρου των ΗΠΑ Ρίτσαρντ Νίξον τον Ιούνιο του 1971, και στρατεύτηκαν στον «πόλεμο κατά των ναρκωτικών».¹⁰ Όπως ήταν επόμενο, οι συνθήκες αυτές ξύπνησαν το ενδιαφέρον ερευνητών και ερευνητριών για τα ιστορικά προηγούμενα και τις ρίζες της ποινικοποίησης των ναρκωτικών, με αφετηρία ακριβώς τις Ηνωμένες Πολιτείες.¹¹

⁸ Albuquerque κ.ά. 2017: 1–10· Singer 2012· Ogien & Weinberger 1992· Kokoreff 2011.

⁹ Lowes 1966· Bruun, Pan & Rexed 1975.

¹⁰ <https://www.youtube.com/watch?v=y8TGLLQID9M&feature=emb_title> (τελευταία πρόσβαση: 1.12.2020).

¹¹ Schaller 1970· Musto 1973· Bonnie & Whitebread 1974· Morgan 1981· Courtwright 2001α [1982].

Ακολούθησαν πολυάριθμες μελέτες εθνικών περιπτώσεων (της Βρετανίας, της Γερμανίας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας, της Κίνας, της Περσίας, του Μεξικού, της Ολλανδίας, της Παλαιστίνης κ.ά.),¹² που σε συνδυασμό με την κυκλοφορία εξειδικευμένων περιοδικών, τη διεξαγωγή συνεδρίων και τη σύσταση δικτύων συνεργασίας καθιέρωσαν ένα ερευνητικό πεδίο και μια σειρά θεματικούς άξονες, όπως η διαμόρφωση του νομικού πλαισίου, η λειτουργία των δικτύων εμπορίας και διανομής, οι οικονομικές πτυχές, η ανάπτυξη και η δράση κατασταλτικών μηχανισμών, οι θεραπευτικές προσεγγίσεις και μέθοδοι, οι τάσεις της κατανάλωσης, οι κοινωνικές αναπαραστάσεις και οι πολιτισμικές απηχήσεις της χρήσης ναρκωτικών, για παράδειγμα στη λογοτεχνία. Ως προς το επίπεδο ανάλυσης, εκτός από τις μελέτες εθνικών περιπτώσεων, η βιβλιογραφία των τελευταίων δεκαετιών περιλαμβάνει συγκριτικές προσεγγίσεις που έχουν ως στόχο να αναδείξουν ομοιότητες και ιδιαιτερότητες, καθώς και τυχόν επιδράσεις μεταξύ κρατών.¹³ Τέτοια εγχειρήματα, εξειδικευμένα ή συγκριτικά, αποτέλεσαν τη μαγιά για πιο μακρόπνοες αναλύσεις και για μεγάλες πανοραμικές συνθέσεις που αγκαλιάζουν εκτεταμένες γεωγραφικές και πολιτισμικές ενότητες, καλύπτοντας πολλούς αιώνες, προκειμένου να φωτίσουν γενικότερες τάσεις στην ιστορία των ψυχοδραστικών ουσιών.¹⁴

Μολονότι η Ελλάδα παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως κόμβος του διεθνούς λαθρεμπορίου, ως χώρα που υιοθέτησε αρκετά πρώιμα απαγορευτικά μέτρα κατά των ναρκωτικών και ως αγορά που γνώρισε μια ορισμένη διάδοση και χρήση ναρκωτικών, κατέχει περιθωριακή θέση στο πλαίσιο αυτής της πληθωρικής βιβλιογραφικής παραγωγής. Αν αφήσουμε κατά μέρος τις μελέτες λαογραφικού χαρακτήρα, τις δημοσιογραφικού τύπου έρευνες και τα στρατευμένα συγγράμματα που συχνά αναπαράγουν ανακρίβειες και κοινοτοπίες, δύο είναι οι μελέτες με ιστορικό χαρακτήρα που ξεχωρίζουν. Η πρώτη είναι η διατριβή της κοινωνιολόγου Ιωάννας Τσίγκανου, που υποστηρίχθηκε το 1988 και δημοσιεύτηκε στα αγγλικά το 2003, με θέμα τη διαμόρφωση των πολιτικών για τα ναρκωτικά στην Ελλάδα.¹⁵ Με στοιχεία

¹² Berridge & Edwards 1981· Parssinen 1983· Scheerer 1982· Yvovrel 1992· Cornacchia 1986· Usó 1996· Slack 2001· Dikötter, Laamann & Xun 2004· Matthee 2005· Campos 2012· Snelders 2020· Ram 2020.

¹³ Βλ. ενδεικτικά Brook & Wakabayashi 2000· Briesen 2005· Padwa 2012· Lewy 2017.

¹⁴ Βλ. ενδεικτικά Schivelbusch 1991· Bachmann & Coppel 1991· Rosenzweig 1998· Courtwright 2001β· Davenport-Hines 2002· Edwards 2004· Escotado 2008· Berridge 2013.

¹⁵ Tsiganou 1988· Tsiganou 2003.

από εκτεταμένη έρευνα στα αρχεία του βρετανικού Foreign Office, ελληνικών υπουργείων, της Κοινωνίας των Εθνών και του ΟΗΕ, η μελέτη αναλύει πώς διαμορφώθηκε ένα απαγορευτικό νομικό πλαίσιο για τα ναρκωτικά κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Εστιάζοντας κυρίως στη διαδικασία λήψης αποφάσεων και δημιουργίας νόμων, η πολύτιμη αυτή εργασία, που δυστυχώς παραμένει αμετάφραστη, υποστηρίζει πως η ελληνική νομοθεσία περί ναρκωτικών δεν υπήρξε τόσο απόρροια ενός κοινωνικού προβλήματος όσο το επακόλουθο εξωτερικών πιέσεων, διπλωματικών διαπραγματεύσεων και διεθνών σχέσεων. Η δεύτερη μελέτη είναι η διατριβή του επίσης κοινωνιολόγου Δημήτρη Ύφαντή, η οποία ολοκληρώθηκε το 2012 και κυκλοφόρησε επεξεργασμένη το 2017.¹⁶ Στην περίπτωση αυτή αξιοποιήθηκαν αρχεία ψυχιατρικών νοσοκομείων και η γνώση του συγγραφέα για το ρεμπέτικο, προκειμένου να εξεταστούν αφενός η χρήση «τοξικών ουσιών» την περίοδο του Μεσοπολέμου και οι αντιδράσεις των ειδικών, ιδίως των ψυχιάτρων, και αφετέρου η αναπαράσταση των ουσιών στα ρεμπέτικα (το κομμάτι αυτό της διατριβής δεν περιλήφθηκε στην έκδοση του 2017). Η αντιπαραβολή του ρεμπέτικου με τους ιατρικούς λόγους σχετικά με τις εξαρτήσεις χρησιμοποιείται σύμφωνα με τον συγγραφέα ως μέσο προσέγγισης των αντιλήψεων, των αξιών, των στάσεων και των συμπεριφορών των εξαρτημένων ατόμων και της υπόλοιπης κοινωνίας κατά τον Μεσοπόλεμο.¹⁷

Το βιβλίο αυτό φιλοδοξεί να φωτίσει κάποιες ιδιαίτερα σημαντικές πτυχές της ιστορίας των ναρκωτικών στην Ελλάδα δίνοντας έμφαση στο ευρύτερο κοινωνικό, γεωγραφικό και πολιτισμικό πλαίσιο του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, σε διάλογο με την πλούσια βιβλιογραφία που έχει προκύψει τα τελευταία χρόνια. Για να επιστρέψουμε στον σύνθετο χαρακτήρα του φαινομένου της «τοξικομανίας», συνισταμένης καθημερινών πρακτικών, κοινωνικών αναπαραστάσεων και επίσημου ή ανεπίσημου ελέγχου, σκοπός του βιβλίου είναι αφενός να χαρτογραφήσει με τεκμηριωμένο τρόπο την ελληνική σκηνή των ναρκωτικών στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα,¹⁸ και να αποτιμήσει τη σημασία των επιμέρους παραγόντων

¹⁶ Ύφαντής 2012· Ύφαντής 2017.

¹⁷ Ύφαντής 2012: 344–345.

¹⁸ Ο όρος «σκηνή των ναρκωτικών» παραπέμπει στη χωρική διάσταση του κόσμου των ναρκωτικών, αλλά αναφέρεται επίσης και στα άτομα που τον αποτελούν, στους ρόλους που υιοθετούν, και στις σχέσεις που υφαίνονται γύρω από τη χρήση και την εμπορία ναρκωτικών (Stephens 2007: 56–59). Ο όρος είναι ιδιαίτερα πρόσφορος όταν χρησιμοποιείται στο επίπεδο μιας συνοικίας, μιας πόλης ή μιας περιοχής (η σκηνή της Νέας

που προσανατόλισαν τις πολιτικές για τα ναρκωτικά. Αφετέρου, η έρευνα στοχεύει στην ανασύσταση των λόγων και των αναπαραστάσεων για τις παράνομες τοξικές ουσίες. Όπως έχει επισημανθεί, οι ιδεολογικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αναπαραστάσεις των ναρκωτικών επισωρεύονται για περισσότερο από έναν αιώνα, συγκροτώντας ένα ιδιαίτερο είδος γνώσης, στο πλαίσιο του οποίου οι αναπαραστάσεις μετασχηματίζονται σε εικόνες.¹⁹ Η αναζήτηση, λοιπόν, και η ανάλυση των κεντρικών θεμάτων αυτής της εικονογραφίας αποκτά ξεχωριστή σημασία, επειδή οι εικόνες και οι αναπαραστάσεις των ναρκωτικών και όσων σχετίζονται με αυτά έχουν διπλή λειτουργία. Από τη μία πλευρά, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, επηρεάζουν τις επίσημες στάσεις και τη συμπεριφορά των χρηστών. Από την άλλη, ενσαρκώνουν φόβους και ανησυχίες που ξεπερνούν το στενό πλαίσιο της «τοξικομανίας». Με αυτή την έννοια, η μελέτη των πρωτοβουλιών της κεντρικής εξουσίας και των κοινωνικών αναπαραστάσεων δεν αποκαλύπτει μόνο αντιπαραθέσεις στο πολιτικό πεδίο, τη συγκρότηση και τις σχέσεις κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων, τη διαμόρφωση διανοητικών δικτύων, τον ρόλο των πολιτισμικών μεταφορών ή τους μετασχηματισμούς της ελληνικής κοινωνίας· φωτίζει επίσης τους προβληματισμούς και τα ιδεολογικά διακυβεύματα σε μια χώρα που γνώριζε βαθιές αλλαγές και όπου τα ναρκωτικά σήμαιναν πολλά περισσότερα από μια ατομική επιλογή: αποτελούσαν έκφραση κοινωνικών εντάσεων και βαθύτερων ανησυχιών που σχετίζονταν, για παράδειγμα, με το ιδεολόγημα της νεωτερικότητας και του εκσυγχρονισμού, με τη θέση των γυναικών στην ελληνική κοινωνία ή με τον φόβο του «Άλλου».

Η κατανάλωση, τακτική ή μη, κάποιας τοξικής ουσίας είναι κάτι παραπάνω από την απορρόφηση ενός φυτικού ή χημικού προϊόντος από τον οργανισμό. Πέρα από μια μηχαναϊκή αντίθεση ανάμεσα σε φάρμακο και δηλητήριο, η χρήση ναρκωτικών, με την ευρεία έννοια του όρου, συνδέεται με ποικίλα

Υόρκης ή της Ζυρίχης για παράδειγμα), αλλά δεν αποκλείεται η χρήση του σε επίπεδο μιας χώρας, προκειμένου να αναδειχτούν εθνικές ιδιαιτερότητες (π.χ. Berridge 1988: 51–64). Εξάλλου η θεατρική μεταφορά, παρά τους όποιους περιορισμούς της (Goffman 2006: 12–17), επιτρέπει να αντιληφθούμε καλύτερα τις τάσεις και τις μεταβολές της χρήσης ψυχοδραστικών ουσιών, καθώς στον ιστορικό χρόνο κάποιες ουσίες εμφανίζονται και κάποιες αποχωρούν, άλλες έχουν τον πρωταγωνιστικό ρόλο και άλλες εκείνον του κομπάρσου, ορισμένες έρχονται στο προσκήνιο και άλλες μένουν στο παρασκήνιο, κάποιες κατεβαίνουν από τη σκηνή, αλλάζουν κοστούμι και επανεμφανίζονται.

¹⁹ Rosenzweig 1998: 14.

διακυβεύματα, οικογενειακά, κοινωνικά, θρησκευτικά, πολιτισμικά, οικονομικά, που την καθιστούν ένα «ολικό κοινωνικό φαινόμενο», σύμφωνα με την ανάλυση του εθνολόγου Μισέλ Περρέν.²⁰ Γι' αυτό τον λόγο, συμπεριφορές που ενδεχομένως συνεπάγονται κινδύνους για το άτομο αλλά σε τελική ανάλυση μπορούν να θεωρηθούν ιδιωτική υπόθεση, γίνονται δημόσιο ζήτημα. Αυτή η μετατόπιση των ορίων ανάμεσα στο ιδιωτικό και το δημόσιο συνοδεύεται από τη διεύρυνση του σημασιολογικού πεδίου των ναρκωτικών που δεν περιορίζεται στις υγειονομικές ή οικονομικές πτυχές. Τα ναρκωτικά και η χρήση τους ενσαρκώνουν, αποκρυσταλλώνουν και συγχρόνως υποδαυλίζουν τις ανησυχίες, τις αγωνίες και τους φόβους μιας κοινωνίας, εμπνέοντας ένα φαντασιακό που το διατρέχουν σταθερές και το τέμνουν καινοφανή θέματα ή παλαιότερες θεματικές μετασχηματισμένες και μεταμορφωμένες. Με άλλα λόγια, συνθέτουν ένα ζήτημα με έντονο ιστορικό πρόσημο.

Πηγές

Αν η χρονική απόσταση και η μεσολάβηση των πηγών μάς χωρίζουν ούτως ή άλλως από το αντικείμενο υπό μελέτη, οι άνθρωποι που χρησιμοποιούσαν, αγόραζαν, πουλούσαν ή παρασκεύαζαν ναρκωτικές ουσίες στο παρελθόν αποτελούν ένα ακόμα πιο φευγαλέο ερευνητικό αντικείμενο, μιας και πρόκειται για πρακτικές κατά κανόνα μύχιες, που επιπλέον τελούνταν μακριά από το βλέμμα των εξωτερικών παρατηρητών, ιδίως από τη στιγμή που ποινικοποιήθηκαν και έγιναν αντικείμενο αποδοκιμασίας. Πώς μπορούμε, λοιπόν, να προσεγγίσουμε τον αφανή κόσμο της παραγωγής, της εμπορίας, της διακίνησης και της χρήσης απαγορευμένων ουσιών; Μια πρώτη οδός είναι τα επίσημα έγγραφα, που παράγονται από εθνικές και υπερεθνικές αρχές: πρακτικά συνδιασκέψεων και ειδικών επιτροπών, ετήσιες αναφορές των κυβερνήσεων προς την Κοινωνία των Εθνών για την κατάσταση της χρήσης και της εμπορίας ναρκωτικών στις επικράτειές τους, νομικά κείμενα

²⁰ Perrin 1989: 48. Την έννοια του ολικού κοινωνικού φαινομένου χρησιμοποίησε στη μελέτη του για το δώρο ο Μαρσέλ Μως για να ορίσει φαινόμενα στα οποία «εκφράζονται ταυτόχρονα και μονομιάς κάθε είδους θεσμοί: θρησκευτικοί, νομικοί, ηθικοί (κι αυτοί ταυτόχρονα πολιτικοί και οικογενειακοί) και οικονομικοί (που προϋποθέτουν με τη σειρά τους συγκεκριμένες μορφές παραγωγής και κατανάλωσης ή μάλλον παροχής και κατανομής). Επιπλέον, τα φαινόμενα αυτά έχουν την αισθητική τους πλευρά και τη δική τους μορφολογία» (Μως 1979: 67–68).

και αιτιολογικές εκθέσεις, κοινοβουλευτικές συζητήσεις, διπλωματική και διοικητική αλληλογραφία, ληξιαρχικές πράξεις θανάτου και νεκροψίες.

Το σύνολο των αρχείων αυτών ρίχνει φως στις νομοθετικές, διοικητικές, θεσμικές ή, αν προτιμάμε, «απτές» πτυχές της χρήσης και της εμπορίας ναρκωτικών, αν και περισσότερο αποκαλύπτει πώς λειτουργούσαν οι κάθε είδους διοικητικοί, δικαστικοί, διωκτικοί, θεραπευτικοί και γραφειοκρατικοί θεσμοί. Ωστόσο, η μελέτη αυτών των ζητημάτων δεν είναι η μόνη ούτε η κύρια φιλοδοξία της έρευνας αυτής. Η προσέγγιση των κοινωνικών αναπαραστάσεων των χρηστών και των λαθρεμπόρων ναρκωτικών περνάει από την ανασύσταση και την ανάλυση των λόγων περί «τοξικομανίας» πέρα από τα διοικητικά κείμενα. Για τον σκοπό αυτό, επιστρατεύτηκε μια δεύτερη ομάδα πηγών. Αξιοποιήθηκαν κατ' αρχάς τα γραπτά των θέσει ή αυτόκλητων «ειδικών» του ζητήματος: νομικοί και αστυνομικοί, γιατροί και ψυχίατροι, ιατροδικαστές και χημικοί έγραφαν εξειδικευμένες μονογραφίες και άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά για τους «τεχνητούς παραδείσους» με τη σιγουριά του ειδήμονα που έχει άμεση εποπτεία του φαινομένου.

Άλλωστε, οι «τοξικολόγοι» δεν περιορίζονταν σε δημοσιεύσεις ακαδημαϊκού χαρακτήρα, αλλά συνεισέφεραν τακτικά στον ημερήσιο Τύπο, δίπλα σε δημοσιογράφους, αστυνομικούς ρεπόρτερ, επιφυλλιδογράφους, λογοτέχνες και άλλους ανθρώπους της πέννας, που παρουσίαζαν στο αναγνωστικό τους κοινό μια ορισμένη εικόνα των ναρκωτικών. Από την άποψη αυτή, οι σελίδες των εφημερίδων απηχούν ένα κλίμα ώσμωσης μεταξύ δρώντων υποκειμένων που ανέπτυξαν διανοητικούς αλλά και κοινωνικούς δεσμούς.²¹ Επιπλέον, στις εφημερίδες βρίσκουμε μια πηγή πολύτιμη όχι μόνο επειδή προσφέρει ένα κοντινό πλάνο της χρήσης και της εμπορίας σε επίπεδο καθημερινότητας, αλλά επίσης επειδή «προβαίνει σε μια επιλογή η οποία ως διαδικασία και μόνο δείχνει όρια ευαισθησίας, μορφές αναπαράστασης, ανησυχίες που υφίστανται στην κοινωνία και στον λόγο που παράγει».²² Από την άποψη αυτή, η μελέτη και η ανάλυση των *fait divers*, των ειδήσεων του

²¹ Ανάλογοι δεσμοί έχουν επισημανθεί και στη γαλλική περίπτωση (βλ. Yvorel 1992: 44). Άλλωστε, πολλά πρόσωπα συνδύαζαν περισσότερες από μία ιδιότητες, με πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα τους γιατρούς-λογοτέχνες, όπως ο Ανδρέας Καρκαβίτσας, ο Παύλος Νιρβάνας (Πέτρος Αποστολίδης), ο Άγγελος Τανάγρας (Άγγελος Ευαγγελίδης), ο Άγγελος Δόξας (Νικόλαος Δρακουλίδης) ή ο Πέτρος Πικρός (Γιάννης Γενάρουλος), τους οποίους θα συναντήσουμε στις επόμενες σελίδες.

²² Perrot 1983: 917 (όταν τα παραθέματα δεν προέρχονται από βιβλία μεταφρασμένα στα ελληνικά, τις μεταφράσεις τις έχω κάνει ο ίδιος).

αστυνομικού δελτίου, είναι κεντρικής σημασίας για τους σκοπούς αυτού του βιβλίου, καθώς:

αυτός ο στοχασμός του ασήμαντου και του ψευδούς αποκαλύπτει την ικανότητά του να ταξινομεί τον κοινωνικό κόσμο μέσω της γλώσσας και να παράγει κάτι το «πραγματικό», επισημαίνοντας κατ' αρχάς τις φυσιογνωμίες του εγκληματικού κινδύνου, τις οποίες αντικειμενοποιεί και ιεραρχεί, και δίνοντας έπειτα τον ρυθμό της εξέλιξής τους. Καλύτερα από τα λόγια κείμενα και πολύ πριν από τους θεσμικούς λόγους, [...] υποδεικνύει [...] με μεγάλη ακρίβεια τους τόπους και τα νευραλγικά σημεία της κοινωνικής ευπάθειας.²³

Για τους παραπάνω λόγους, ένα μεγάλο μέρος της έρευνας βασίστηκε στον ημερήσιο Τύπο της εποχής με έμφαση στις αθηναϊκές εφημερίδες, μιας και, όπως θα δούμε, στην πρωτεύουσα καταγράφονταν οι περισσότερες υποθέσεις ναρκωτικών. Δεν παραλείφθηκαν, πάντως, εφημερίδες του Πειραιά, της Θεσσαλονίκης ή, για συγκεκριμένες υποθέσεις, επαρχιακών πόλεων και νησιών.²⁴ Με γνώμονα τις πολιτικές συμπάθειες διαφόρων φύλλων, επιδίωξα το σώμα των αποδελτιωμένων εφημερίδων να είναι αντιπροσωπευτικό διαφορετικών τάσεων στο πλαίσιο μιας ευρύτερης διχοτομίας που έγινε εμφανής από την εποχή του Εθνικού Διχασμού.²⁵ Με δεδομένο, όμως, ότι η καταδίκη των ναρκωτικών ξεπερνούσε τα πολιτικά στεγανά και ότι μονάχα οι ερμηνείες της «τοξικομανίας» διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις πολιτικές

²³ Kalifa 1999: 1352. Για τον όρο «fait divers» ο Παναγιώτης Μουλλάς χρησιμοποιεί την έκφραση «καθημερινά συμβάντα» (Μουλλάς 2007: 169, υποσ. 30), ενώ ο Νίκος Μπακουνάκης προτείνει την απόδοση «δημοσιογραφικές αφηγήσεις με ανθρώπινο ενδιαφέρον» (Μπακουνάκης 2014: 97).

²⁴ Την αποδελτίωση διευκόλυne η ψηφιοποίηση ορισμένων εφημερίδων από τις συλλογές της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας (Σκριπ, *Εμπρός*, *Ριζοσπάστης*, *Μακεδονία*), του Ιστορικού Αρχείου του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη (*Ελεύθερον Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα*) και κυρίως της Βιβλιοθήκης της Βουλής.

²⁵ Για παράδειγμα, οι εφημερίδες *Ελεύθερον Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα* και *Μακεδονία* λειτουργούσαν ως όργανα του Κόμματος των Φιλελευθέρων, το Έθνος υποστήριζε και αυτό τον Βενιζέλο, η *Εστία* εξέφραζε τις απόψεις των συντηρητικών Φιλελευθέρων, η *Ακρόπολις* που αρχικά τασσόταν υπέρ του Βενιζέλου στράφηκε εναντίον του στις αρχές της δεκαετίας του 1930, όπως και ο *Ελεύθερος Άνθρωπος*, που ιδρύθηκε το 1931 από πρώην συντάκτη του *Ελεύθερον Βήματος*, οι εφημερίδες *Σκριπ* και *Εμπρός* ήταν φιλοβασιλικές, η *Βραδυνή* ήταν το ημιεπίσημο όργανο του Λαϊκού Κόμματος, η *Καθημερινή* απευθυνόταν στο αντιβενιζελικό κοινό, η *Πρωία* εξέφραζε έναν μετριοπαθή αντιβενιζελισμό, χωρίς να ξεχνάμε τον *Ριζοσπάστη*, εφημερίδα του ΚΚΕ, που κατήγγελλε συλλήβδην τα αστικά κόμματα. Βλ. Παπαδημητρίου 2005· Μαρκέτος 2006: 29–32· Γιανουλόπουλος 2008.

και ιδεολογικές πεποιθήσεις, μεγαλύτερη σημασία έχει ένα άλλο χαρακτηριστικό των εφημερίδων: το αφηγηματικό ύφος και οι εκδοτικές επιλογές στο επίπεδο του περιεχομένου.²⁶ Κάποια φύλλα (*Ακρόπολις*, *Ελεύθερος Άνθρωπος*, *Η Ελληνική*, *Εσπερινή*) σκανδαλοθηρούσαν αναζητώντας τον εντυπωσιασμό και δημοσίευαν εκτενή κινδυνολογικά άρθρα με αφορμή υποθέσεις ναρκωτικών. Άλλες εφημερίδες πάλι (*Ελεύθερον Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα*, *Καθημερινή*, *Εστία*, *Πρωία*) υιοθετούσαν πιο νηφάλια γραμμή, κατηγορώντας κάποτε τις άλλες εφημερίδες για κιτρινισμό, και περιορίζονταν οι ίδιες σε σύντομες ειδήσεις, σε αναφορές στο αστυνομικό δελτίο ή, το πολύ-πολύ, σε κάποιο αγανακτισμένο χρονογράφημα.

Παρά τα πλεονεκτήματά της, η χρήση του Τύπου ως πηγής επιβάλλει ιδιαίτερη προσοχή.²⁷ Από τη μία πλευρά, πρέπει να λάβουμε υπόψη την επίδραση της γόνιμης φαντασίας των αστυνομικών ρεπόρτερ, που αναγνώριζαν οι ίδιοι οι συνεργάτες των εφημερίδων. Το 1935, για παράδειγμα, ένας επιφυλλιδογράφος ομολογούσε: «Αναπτύσσω το αστυνομικό δελτίο σημαίνει συνήθως, στη γλώσσα μερικών γραφείων, παραμορφώνω την πραγματικότητα. Τι επάγγελμα! Ο άλλος καλείται, από δέκα γραμμές, να φτιάση μυθιστόρημα — και μυθιστόρημα συναρπαστικό. Τι θέλετε να κάμη; [...] Όταν το αστυνομικό δελτίο μεταφερθή ως εστί και ευρίσκεται στην εφημερίδα δεν έχει το παραμικρό ενδιαφέρον».²⁸ Από την άλλη, καλό είναι να έχουμε κατά νου ότι πολλές φορές οι δημιουργοί των αστυνομικών ειδήσεων και ρεπορτάζ δεν είναι αυτοί που φαίνονται. Θα συναντήσουμε, για παράδειγμα, περιπτώσεις όπου η διατύπωση είναι πανομοιότυπη ή σχεδόν ίδια ανάμεσα σε διαφορετικές εφημερίδες.²⁹ Αυτό δεν οφείλεται μόνο στο ότι «το γενικό σύστημα των faits divers είναι [...] από τα πιο σταθερά [...] και δεν ποικίλλει από το ένα όργανο του Τύπου στο άλλο».³⁰ είναι πολύ πιθανό ότι και στην ελληνική περίπτωση ίσχυε αυτό που έχει διαπιστωθεί στη γαλλική, ότι δηλαδή για τις τρέχουσες υποθέσεις οι δημοσιογράφοι περιορίζονταν να αντιγράψουν κατευθείαν από την αστυνομική πηγή τους, με αποτέλεσμα

²⁶ Μπακουνάκης 2014: 14–15.

²⁷ Αβδελά 2002: 23–25.

²⁸ *Αθηναϊκά Νέα*, 25.7.1935: 1.

²⁹ Βλ. ενδεικτικά: *Σκριπ*, 11.12.1927: 6 και *Ελεύθερον Βήμα*, 11.12.1927: 7· *Ελληνική*, 27.7.1928: 6 και *Εμπρός*, 27.7.1928: 7· *Αθηναϊκά Νέα*, 11.12.1936: 4 και *Ελεύθερος Άνθρωπος*, 12.12.1936: 2.

³⁰ Auclair 1970: 26.

οι σύντομες ειδήσεις του αστυνομικού δελτίου να μη διαφέρουν από τη μία εφημερίδα στην άλλη.³¹

Σε κάθε περίπτωση, όσοι και όσες διατύπωναν τις απόψεις τους για τα ναρκωτικά από το βουλευτικό βήμα, από την πανεπιστημιακή έδρα, από το ιατρείο ή από το γραφείο του συντάκτη εφημερίδας παρέμεναν εξωτερικοί παρατηρητές. Για να προσεγγίσουμε την εμπειρία και την άποψη των πραγματικών πρωταγωνιστών και πρωταγωνιστριών, πρέπει να καταφύγουμε σε μια τρίτη κατηγορία πηγών, σε μαρτυρίες χρηστών ή λαθρεμπόρων που είτε τις κατέγραψαν σύγχρονοί τους (αστυνομικοί, ψυχίατροι ή δημοσιογράφοι) είτε συμπεριλήφθηκαν σε μεταγενέστερα απομνημονεύματα και αυτοβιογραφικά κείμενα.³² Για την ελληνική περίπτωση διαθέτουμε μια επιπλέον πηγή, τα ρεμπέτικα, αρκετά από τα οποία αναφέρονται στον κόσμο του περιθωρίου και σε παρεκκλίνουσες συμπεριφορές (βία, έγκλημα, χαρτοπαιξία και τζόγος, πορνεία και μαστροπεία, ναρκωτικά).³³ Στις αρχές του 20ού αιώνα η ίδρυση δισκογραφικών εταιρειών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, σε χώρες με ελληνικές κοινότητες, επέτρεψε την καταγραφή αυτής της αρχικά προφορικής παράδοσης. Έτσι, υπολογίζεται ότι στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα ηχογραφήθηκαν από 350 έως 600 εκτελέσεις τραγουδιών στο ύφος του ρεμπέτικου ή του ελαφρού τραγουδιού με θέμα τα ναρκωτικά, ιδίως το χασίς, και τους χώρους κατανάλωσής τους.³⁴

Αυτή η πηγή δίνει πρόσβαση σε μια δύναμη εναλλακτική θεώρηση του κόσμου των ναρκωτικών, συχνά από πρώτο χέρι, μιας και αρκετοί συνθέτες

³¹ Kalifa 1993: 591.

³² Για τα μεθοδολογικά προβλήματα που προκύπτουν κατά τη συλλογή προφορικών μαρτυριών, λόγω της μεσολάβησης εκείνου ή εκείνης που διατυπώνει τις ερωτήσεις, καθώς και για την αναδιάταξη της μνήμης από το άτομο που απαντά, βλ. τα σχόλια του Γιάννη Ζαϊμάκη σχετικά με την εθνοβιογραφική του έρευνα στη συνοικία Λάκκος του Ηρακλείου Κρήτης (Ζαϊμάκης 1999: 49–64), καθώς και Paulès 2010: 254, υποσ. 35· Βλησίδη 2004: 168–170.

³³ Πετρόπουλος 1991α: 14–20· Δαμιανάκος 2001: 179–183, 199 κ.ε.

³⁴ Ύφαντης 2017: 149–150· Κουνάδης 2003: 246–247. Στις επόμενες σελίδες, όταν παραπέμω σε κάποια ηχογράφηση, παραθέτω το όνομα του συνθέτη, τον τίτλο του τραγουδιού, τη δισκογραφική εταιρεία, τον αριθμό καταλόγου και το έτος ηχογράφησης. Επειδή οι πληροφορίες αυτές κάποτε διχάζουν τους ειδικούς και τους συλλέκτες του ρεμπέτικου, για λόγους ομοιογένειας στηρίχθηκα στον κατάλογο ηχογραφήσεων που παρατίθεται στο παράρτημα της διατριβής του Δημήτρη Ύφαντη (Ύφαντης 2012: 347–359) και στη διαδικτυακή παρουσίαση του αρχείου του Παναγιώτη Κουνάδη (<<https://www.vmrebetiko.gr/>>, τελευταία πρόσβαση: 1.12.2020).

ή ερμηνευτές και ερμηνεύτριες ήταν οι ίδιοι θαμώνες των τεκέδων. Μολαταύτα, τα ρεμπέτικα δεν αποτελούν πάντοτε πιστή αντανάκλαση του τι συνέβαινε σε ένα χασισοποτείο ή του τι αισθανόταν ένας καπνιστής χασίς ή μια χρήστρια ηρωίνης. Κατ' αρχάς, οι ατομικές εμπειρίες διαφέρουν σημαντικά και το δείγμα τραγουδιών που ηχογραφήθηκαν και διασώθηκαν μέχρι τις μέρες μας δεν μπορεί να τις εκφράσει όλες. Έπειτα, η ανώνυμη λαϊκή παράδοση του τέλους του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού υιοθετήθηκε, διασκευάστηκε και επανερμηνεύτηκε από συνθέτες που πλέον υπέγραφαν τις δημιουργίες τους. Από τη στιγμή, όμως, που στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η δισκογραφία επέβαλε εμπορικούς όρους, η μόδα των «χασικλίδικων» ώθησε τις εταιρείες να ενθαρρύνουν την παραγωγή τέτοιων τραγουδιών, κάτι που αναμφίβολα οδήγησε στην τυποποίηση του περιεχομένου τους.³⁵ Αντιστρόφως, μετά την επιβολή λογοκρισίας από τη δικτατορία Μεταξά το 1937, οι αναφορές στις ουσίες εξαφανίστηκαν από τους στίχους των ρεμπέτικων, καθώς οι συνθέτες αυτολογοκρίνονταν ή έβλεπαν τις συνθέσεις τους να ακρωτηριάζονται.³⁶

Ένα τελευταίο ζήτημα είναι αυτό του βεληνεκούς, της πρόσληψης και του αντίκτυπου των δημοσιογραφικών ρεπορτάζ, των λογοτεχνικών κειμένων, των επιστημονικών συγγραμμάτων ή των λαϊκών ασμάτων. Με άλλα λόγια, το ερώτημα είναι κατά πόσο οι σημερινές μας πηγές ήταν εξίσου προσιτές στους ανθρώπους της εποχής και σε ποιον βαθμό μπορούσαν να επηρεάσουν τις αντιλήψεις τους για τα ναρκωτικά σε μια χώρα όπου το 1928 το ποσοστό αναλφαβητισμού των ανθρώπων άνω των οκτώ ετών ξεπερνούσε το 40% και όπου ο πρώτος κρατικός ραδιοφωνικός σταθμός άρχισε να εκπέμπει το 1938 — προφανώς χωρίς να εντάξει στο πρόγραμμά του τα αποσυνάγωγα ρεμπέτικα.³⁷ Δεν πρέπει, όμως, να υποτιμούμε την εμβέλεια και την ισχύ αυτών των φορέων μαζικού πολιτισμού. Το τιράζ των αθηναϊκών εφημερίδων, το δίκτυο διανομής των οποίων σταδιακά εξαπλώθηκε στο σύνολο της επικράτειας, έφτασε την περίοδο 1930–1936 τα 350.000–360.000 φύλλα την ημέρα, όταν ο πληθυσμός της πρωτεύουσας, του λιμανιού και των προαστίων της ήταν λίγο μικρότερος από 1,2 εκατομμύριο.³⁸ οι δίσκοι των

³⁵ Για την επίδραση της μόδας, τον ρόλο της βιομηχανίας του δίσκου και τη σχέση μεταξύ βιωμένης και καλλιτεχνικής εμπειρίας στην περίπτωση των ρεμπέτικων βλ. Βλησίδης 2004: 176–178· Παπαχριστόπουλος 2004: 86–97.

³⁶ Για την επιβολή της μεταξικής λογοκρισίας βλ. Βλησίδης 2004: 38–39.

³⁷ Δερτιλής 2016: 688· *Ακρόπολις*, 25.3.1938: 3.

³⁸ Μάγερ 1959: 14. Παρατίθεται στο Μαρκέτος 2006: 30, όπου και αναλυτικά στοιχεία

ρεμπέτικων πωλούνταν κατά χιλιάδες, ενώ οι λατέρνες και οι φωνόγραφοι περιφέρονταν στους δρόμους ή έπαιζαν στα καφενεία για όσους δεν είχαν τα μέσα να αποκτήσουν ένα γραμμόφωνο.³⁹ οι κινηματογράφοι, τέλος, πρόσφεραν σε μικρούς και μεγάλους όχι μόνο ψυχαγωγία αλλά και στυλιζαρισμένες εκδοχές της χρήσης ναρκωτικών.⁴⁰ Μολονότι δεν είναι εύκολο να αποτιμήσουμε με ακρίβεια την επίδραση που είχε στο κοινό ή στα ίδια τα ενδιαφερόμενα άτομα μια κανονιστική ρητορική που καταδίκασε στο πυρ το εξώτερον τα ναρκωτικά και τους χρήστες τους, δεν χωράει αμφιβολία πως τα μέσα αυτά συμμετείχαν ενεργά στη διαμόρφωση των κοινωνικών αναπαραστάσεων της «τοξικομανίας». Διότι, όπως σημειώνει ο Τέρρυ Πάρσινεν για τη βρετανική περίπτωση:

η λαϊκή λογοτεχνία, η δημοσιογραφία και οι κινηματογραφικές ταινίες είχαν έναν αυξανόμενο ρόλο στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης σε κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα στη Βρετανία των αρχών του 20ού αιώνα. Ένα κοινό που μόλις πρόσφατα είχε μνηθεί στην ανάγνωση βρήκε στις φθηνές εφημερίδες, εκδόσεις και ταινίες μια πηγή τόσο ενημέρωσης όσο και ψυχαγωγίας, συχνά αξεδιάλυτα συνδεδεμένες. Η επίδραση των μέσων ενημέρωσης στην κοινή γνώμη για τα ναρκωτικά ήταν ακόμα σημαντικότερη απ' ό,τι για άλλα ζητήματα επειδή πολύ λίγοι άνθρωποι τα είχαν δοκιμάσει.⁴¹

για την κυκλοφορία διαφόρων φύλλων (σ. 329, 334–335). Για τη διάδοση του Τύπου και την πρόσβαση του κοινού σε αυτόν βλ. Ποταμιάνος 2015: 337–345, όπου η εκτίμηση ότι στην Ελλάδα οι υπάλληλοι γραφείου, οι μαγαζάτορες, οι εργάτες αγόραζαν εφημερίδα στη μεγάλη τους πλειονότητα, και σε ένα μικρότερο ποσοστό οι αγρότες (σ. 344).

³⁹ Anagnostou 2011: 126–128. Για τους φωνογράφους γενικότερα βλ. Μανιάτης 2001.

⁴⁰ Ως προς την κινηματογραφική παραγωγή, πέρα από μια ελληνική ταινία που θα αναλύσουμε διεξοδικότερα στο Κεφάλαιο 5, οι αίθουσες πρόβαλλαν και ξένες ταινίες με θέμα τα ναρκωτικά. Ενδεικτικά, τον Δεκέμβριο του 1917 ο κινηματογράφος «Αττικόν» πρόβαλε την ιταλική ταινία *Η αιθερομανής* («Fiore di autunno») του Μάριο Καζερίνι, παραγωγής 1916 (*Αθήναι*, 23.12.1917: 2). Στην αίθουσα «Σπλέντιτ» τον Ιανουάριο του 1924 προβλήθηκε η γερμανική ταινία *Το θύμα της μοίρας* («Frauensicksals») του Γκούιντο Πάρις, που γυρίστηκε το 1923 (*Ελεύθερον Βήμα*, 27.1.1924: 5), ενώ την ίδια χρονιά στον κινηματογράφο «Ιντεάλ» της Πάτρας προβλήθηκε η ταινία *Κοκαΐνη ή Αι νύκτες του Λονδίνου* του Γρέιαμ Κατς, παραγωγής 1922 (*Τηλέγραφος Πατρών*, 13.3.1924: 2). Και τον Μάιο του 1939 οι αθηναϊκές αίθουσες φιλοξένησαν τη μεγάλου μήκους γαλλική ταινία *Έμποροι ναρκωτικών* («Trafiquants de narcotiques») των Μισέλ Μπερνέμ και Κριστιάν Σαμποράν, που γυρίστηκε το 1937 (*Βραδινή*, 8.5.1939: 6· *Ελεύθερον Βήμα*, 31.5.1939: 2).

⁴¹ Parssinen 1983: 125.

Ορολογία

Προτού συνεχίσουμε, καλό είναι να διευκρινιστούν ορισμένοι όροι που θα χρησιμοποιηθούν συχνά στις σελίδες του βιβλίου, ξεκινώντας από τα ίδια τα «ναρκωτικά». Η λέξη είναι ανακριβής και από μια άποψη αποτελεί καταχρηστική σύμβαση, με την έννοια ότι δεν αναφέρεται μόνο σε ουσίες που προκαλούν νάρκωση, αλλά και σε ουσίες με τονωτική, διεγερτική ή παραισθησιογόνο δράση, χωρίς να λογαριάζουμε ότι ακόμα και η ίδια ουσία μπορεί να έχει διαφορετική επίδραση ανάλογα με τη δοσολογία ή το πλαίσιο χρήσης της. Ωστόσο, ο όρος «ναρκωτικά» παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι, όχι μόνο είναι κατανοητός από όλους και από όλες, αλλά επίσης χρησιμοποιείται εκτεταμένα στις πηγές, μαζί με λυρικότερες περιφράσεις, όπως οι «τεχνητοί παράδεισοι» (αναφορά στον Μπωντλέρ), τα «δηλητήρια της θελήσεως», τα «ηδονιστικά μέσα», τα «ευάρεστα δηλητήρια» ή τα «κοινωνικά δηλητήρια».

Εκφράσεις που χρησιμοποιούνται εναλλακτικά στο κείμενο, όπως «τοξικές» ή «ψυχοδραστικές ουσίες» είναι πιο ακριβείς, όχι όμως απαλλαγμένες από προβλήματα. Στις τοξικές ή ψυχοδραστικές ουσίες μπορούν κάλλιστα να συμπεριληφθούν και προϊόντα όπως ο καπνός, ο καφές ή το τσάι, που τα είχε εντάξει στη μονογραφία του ο Συγκελάκης. Εδώ, όμως, δεν μας ενδιαφέρουν όλες αυτές οι ουσίες αλλά αφενός εκείνες που χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο εκτός ιατρικού πλαισίου και αφετέρου όσες ήταν παράνομες. Ωστόσο, και οι δύο αυτές παράμετροι είναι μεταβλητές. Από τη μία πλευρά, τα όρια μεταξύ ιατρικής και μη ιατρικής χρήσης είναι ασαφή, λόγω της διττής φύσης των περισσότερων ουσιών, που ανάλογα με τη δόση και τον οργανισμό εκείνου ή εκείνης που τις καταναλώνει μπορεί να αποδειχτούν ωφέλιμες ή επιβλαβείς, καθώς το ίδιο προϊόν μπορεί να λειτουργήσει ως φάρμακο ή ως δηλητήριο.⁴² Από την άλλη πλευρά, η διαρκής ταλάντευση των κυβερνήσεων μεταξύ φορολόγησης και περιορισμού, ακόμα και απαγόρευσης, έχει ως

⁴² Αυτή η διττή υπόσταση αποτυπώνεται έκδηλα στη σημασιολογική εξέλιξη των λέξεων που αναφέρονταν σε ουσίες με θεραπευτική χρήση: *φάρμακον* και *φαρμάκι*. Στα αγγλικά, ο όρος *drug*, με σημασία ουδέτερη, στις αρχές του 20ού αιώνα στις ΗΠΑ συνδέθηκε με παράνομες χρήσεις προς μεγάλη απογοήτευση των φαρμακοποιών, των *druggists* (Parascandola 1995: 156–167). Στα γαλλικά, ο γενικός όρος *stupéfiant*, που στις αρχές του 19ου αιώνα σήμαινε ένα φάρμακο που ζαλίζει, έγινε έναν αιώνα αργότερα ο χαρακτηρισμός ενός κοινωνικού κινδύνου, παραμένοντας όμως ασαφής (Chartas 1998α: 368–370).

αποτέλεσμα ότι το νομικό καθεστώς μπορεί να αλλάξει από τη μια χρονιά στην άλλη.⁴³ Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα υπήρξε η Ποτοαπαγόρευση στις ΗΠΑ, που ίσχυσε από το 1920 μέχρι το 1933.

Στο βιβλίο, λοιπόν, οι λέξεις «ναρκωτικά» ή «ψυχοδραστικές ουσίες» παραπέμπουν σε ουσίες που είχαν φαρμακευτική χρήση, αλλά κυρίως καταναλώνονταν με πρωτοβουλία των ενδιαφερομένων και χωρίς ιατρική συνταγή, ενώ σταδιακά στα τέλη του 19ου αιώνα και στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού έγιναν αντικείμενο αυστηρών περιορισμών στην παραγωγή, την εμπορία και τη χρήση τους. Επί της ουσίας πρόκειται κυρίως για το χασίς, το όπιο και τα παράγωγά του (κυρίως τη μορφίνη και την ηρωίνη), την κοκαΐνη και τον αιθέρα, αλλά όχι τον καπνό ή το αλκοόλ, παρότι πολλοί παρατηρητές της εποχής υπενθύμιζαν ότι «η Ελλάς είνε χώρα κατ' εξοχήν οιοφόρος και οιοπαραγωγός» και παρότι ο «αλκοολισμός» αποτελούσε μείζονα πηγή ανησυχίας στις αρχές του 20ού αιώνα.⁴⁴ Η εξέταση αυτού του ζητήματος θα διεύρυνε υπερβολικά το πεδίο της έρευνας. Εξάλλου, μολονότι το αλκοόλ μοιράζεται πολλά κοινά στοιχεία με τις απαγορευμένες ουσίες, παρουσιάζει και πολλές διαφορές λόγω της ιστορικής του πορείας, της κοινωνικής και πολιτισμικής του ενσωμάτωσης, καθώς και της οικονομικής του σημασίας στην Ευρώπη. Αξίζει, λοιπόν, μια ξεχωριστή έρευνα.⁴⁵

Ως προς την επίδραση αυτών των ουσιών στον οργανισμό, έχουν καθιερωθεί μια σειρά όροι με τους οποίους έχουμε σήμερα μικρότερη ή μεγαλύτερη εξοικείωση, όπως η *έξη* (σταδιακή προσαρμογή του οργανισμού σε μια ουσία και μείωση της ανταπόκρισης στην επίδρασή της), η *ανοχή* ή *αντοχή* (ικανότητα του οργανισμού να αντέξει χωρίς εμφανείς βλάβες τις χημικές και φυσικές επιδράσεις μιας ορισμένης ουσίας, καθιστώντας απαραίτητη την αύξηση της δοσολογίας για την επίτευξη των αρχικών επιδράσεων), το *σύνδρομο στέρησης* (δυσάρεστα σωματικά και ψυχολογικά συμπτώματα λόγω της απότομης ή σταδιακής διακοπής της χρήσης μιας ψυχοδραστικής ουσίας) και η *εξάρτηση* (ανάγκη να επαναληφθεί η χρήση κάποιας ουσίας προκειμένου να επέλθει μια κατάσταση ευεξίας ή απλώς για να αποφευχθούν τα δυσάρεστα συμπτώματα της στέρησης).⁴⁶ Ωστόσο, στις πηγές των αρχών του 20ού αιώνα, ιατρικές και μη, σπάνια συναντάμε τον όρο «εξάρτηση» και

⁴³ Courtwright 2001β: 153–165.

⁴⁴ *Ο Πρακτικός Ιατρός* 6.1930: 239–240 (η έμφαση στο πρωτότυπο).

⁴⁵ Για την πτυχή του αντιαλκοολισμού βλ. Γκοτσίνιας 2020β.

⁴⁶ Παπαρηγόπουλος 2018: 32–33.

πολύ πιο διαδεδομένη είναι η «τοξικομανία». Το αρνητικό βάρος της είναι προφανές.⁴⁷ γι' αυτό και τη χρησιμοποιώ πάντοτε σε εισαγωγικά. Σε εισαγωγικά μπαίνουν και όροι όπως «μορφομανείς», «κοκαϊνομανείς», «ηρωινομανείς» και άλλοι «τοξικομανείς», μιας και τέτοιες διατυπώσεις υπονοούν μια χρήση που λογίζεται υπερβολική και αποτελούν αξιολογικές κρίσεις. Συνήθως προτιμώ πιο ουδέτερες εκφράσεις όπως «χρήστες» ή «καταναλωτές ναρκωτικών».⁴⁸

Ανεξάρτητα, όμως, από τη σημασία και τις συνδηλώσεις τους, πρέπει να κρατήσουμε ότι, σε αντίθεση με το μακρό παρελθόν της καταπόνησης ψυχοδραστικών ουσιών, η «τοξικομανία» και οι σχετικοί όροι πλάστηκαν σχετικά πρόσφατα και σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Στα μέσα του 19ου αιώνα, ένα εγχειρίδιο άλλαξε ριζικά τον τρόπο με τον οποίο ο ιατρικός κόσμος αλλά και η κοινωνία προσέγγιζαν τις ουσίες αυτές. Η καινοτομία του βιβλίου *Χρόνιος αλκοολισμός ή χρόνια αλκοολική ασθένεια* (1849–1851) του Μάγκνους Χους ήταν πως ενέταξε σε μια ενιαία κατηγορία τις διάφορες επιπτώσεις του αλκοόλ στον οργανισμό ως εκδηλώσεις μιας παθολογικής κατάστασης, που ο Σουηδός γιατρός την περιέγραψε και την ονόμασε πρώτος *αλκοολισμός*.⁴⁹ Το έργο του άσκησε λοιπόν επιρροή σε δύο επίπεδα: το επιστημολογικό και το γλωσσικό. Διότι σύντομα ακολούθησαν μια σειρά όροι που σχηματίστηκαν στην ίδια λογική για να περιγράψουν καταστάσεις που θεωρούνταν πλέον σωματικές ή ψυχικές παθήσεις: *αιθερισμός* (Åtherismus) για την υπερβολική χρήση αιθέρα, *νικοτινισμός* (nicotinisme) για την κατάχρηση καπνού, *ουρανισμός* (Uranismus) για την ανδρική ομοφυλοφιλία κ.ά.

Ακολουθώντας την προσέγγιση του Χους, ένα άρθρο του Γερμανού γιατρού Έντουαρντ Λέβινσταϊν για τη χρόνια δηλητηρίαση με μορφίνη

⁴⁷ Σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Υφαντής 2017: 30–36 και ιδίως 33 κ.ε., καθώς και τα λιγότερο επικριτικά σχόλια του ψυχιάτρου Ζαν Ντυγκαρέν και του ψυχολόγου Πατρίς Νομινέ στο Dugarin & Nominé 1988β: 584–585.

⁴⁸ Κατά κανόνα χρησιμοποιώ τους όρους αυτούς στο αρσενικό γένος· όχι από αδιαφορία για τη γυναικεία παρουσία στη σκηνή των ναρκωτικών αλλά αφενός επειδή η συστηματική παράθεση των όρων «χρήστρια» και «καταναλώτρια» δίπλα στους αντίστοιχους αρσενικούς (Τσοκαλίδου 1996: 39–45) οδηγούσε συχνά σε δύσχρηστες διατυπώσεις και αφετέρου επειδή η αντικατάσταση των αρσενικών από τους θηλυκούς όρους θα έδινε μια στρεβλή εντύπωση, μιας και σε ορισμένους τομείς, όπως στις επίσημες στατιστικές συλλήψεων ή καταδικών, το μερίδιο των γυναικών ήταν πράγματι πολύ μικρό — αν και σε άλλους, όπως οι αναπαραστάσεις, ήταν σημαντικό. Βλ. σχετικά το Κεφάλαιο 8.

⁴⁹ Sournia 1990: 46–47· Nourrisson 1990: 175–185· Bachmann & Coppel 1991: 143–144· Lane Patey 2003: 12–13.

(Morphiumsucht), που δημοσιεύτηκε στο Βερολίνο το 1875, και η μονογραφία που ακολούθησε, άφησαν το στίγμα τους στον τρόπο με τον οποίο θα γινόταν αντιληπτή στο εξής και η χρήση ναρκωτικών.⁵⁰ Όπως έκανε ο Σουηδός συνάδελφός του για το αλκοόλ, ο Λέβινσταϊν περιέγραφε με όρους ασθένειας την κατανάλωση μορφίνης, η οποία διαδόθηκε μετά τους πολέμους της Πρωσίας και του νεοσύστατου γερμανικού κράτους μεταξύ 1864 και 1871. Το μοντέλο, όμως, που πρότεινε ο Βερολινέζος γιατρός σηματοδοτούσε συγχρόνως μια σημασιολογική μετατόπιση και μια αλλαγή πλαισίου, που αντανακλώνται στον τίτλο της γαλλικής μετάφρασης της μονογραφίας του, η οποία κυκλοφόρησε μόλις έναν χρόνο μετά τη γερμανική έκδοση: *Morphiomanie*.⁵¹ Μισό αιώνα αργότερα, ο καθηγητής Τοξικολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών Ιωάννης Γεωργιάδης αναρωτιόταν για την αξία της διάκρισης μεταξύ των δύο όρων (μορφινισμός και μορφινομανία) και τασσόταν με τη γνώμη όσων θεωρούσαν ότι είναι ταυτόσημοι και σημαίνουν τη χρόνια δηλητηρίαση από μορφίνη.⁵² Ωστόσο, η πραγματική διαφορά δεν ήταν θεωρητικής ή διαγνωστικής τάξης, αλλά βαθύτερη. Η μετάβαση από τον μορφινισμό στη μορφινομανία, όρος που πλάστηκε στα πρότυπα της διψομανίας, μετέφερε τη χρόνια δηλητηρίαση από το πεδίο της παθολογίας σε εκείνο της ψυχοπαθολογίας, από την ασθένεια στην ψυχική πάθηση.

Τα επόμενα χρόνια παράγωγα της *morphiomanie*, όπως *morphinomane* (1883) και *morphinomanie* (1888), εμφανίζονται στα γαλλικά, καθώς και όροι που πλάθονται κατ' αναλογία: *éthéromanie*, *cocaïnomanie*, *opiomane*.⁵³ Όσο για τον όρο *toxicomanie*, που δηλώνει τη νοσηρή επιθυμία για τις τοξικές ουσίες εν γένει, συναντάται για πρώτη φορά το 1885.⁵⁴ Με άλλα λόγια, το λεξιλόγιο που αναφέρεται στην κατάχρηση συγκεκριμένων ουσιών, όπως και ο γενικευτικός όρος που ομαδοποιεί όλες αυτές τις χρήσεις, γεννήθηκαν

⁵⁰ Levinstein 1875· Levinstein 1877. Το συνθετικό *Sucht* σημαίνει την ασθένεια, το πάθος, την τοξίνωση (βλ. το ομόρριζο επίθετο *siech* και το αγγλικό *sick*· Jünger 2003: 80).

⁵¹ Levinstein 1878.

⁵² Γεωργιάδης 1926, τόμ. Β': 340.

⁵³ *Grand Larousse de la Langue Française* 1989: 3389.

⁵⁴ Regnard 1887: 313, 318· Dugarin & Nominé 1988β: 584–585· Yvorel 1993β: 212–215. Αυτά τα λίγα ετυμολογικά σχόλια αφορούν τις λατινογενείς γλώσσες: *toxicomanía* στα ισπανικά, *toxicomania* στα πορτογαλικά, *tossicomania* στα ιταλικά. Στα αγγλικά, οι όροι *morphinism* (1882) και *morphinomania* (1887) μαρτυρούνται μεν, αλλά δεν επικράτησαν (το έργο του Levinstein μεταφράστηκε το 1878 με τον τίτλο *Morbid Craving for Morphium*). Αντί για τη *mania* προτιμάται από τις αρχές του 20ού αιώνα η έννοια της «εξάρτησης» (addiction). Βλ. Foxcroft 2007: 113–126.

στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και προσέφεραν ταυτόχρονα το εννοιολογικό πλαίσιο για την κατηγοριοποίηση νέων ουσιών και νέων εξαρτήσεων: η *héroïnomanie* και ο *héroïnomane* εμφανίζονται το 1906, καθώς διαπιστώνεται ότι το «ηρωϊκό» φάρμακο, που μεταξύ άλλων χρησιμοποιείται για τη θεραπεία της «κοκαϊνομανίας», προκαλεί κι αυτό εξάρτηση.

Με δεδομένη την επιρροή της γαλλικής γλώσσας και την ακτινοβολία της γαλλικής επιστήμης στην Ελλάδα κατά την περίοδο αυτή, δεν είναι περίεργο που πολύ σύντομα κάνουν την εμφάνισή τους στα ελληνικά διάφορα αντιδάνεια (*Μορφέας και μανία ή όπιον και μανία*). Σύμφωνα με το λεξικό νεολογισμών του Στέφανου Κουμανούδη, η λέξη *μορφινομανής* μαρτυρείται στα ελληνικά από το 1889, οι όροι *μορφινομανία*, *μορφεομανία* και *μορφία* από το 1890, ο *μορφιτισμός* από το 1895, όπως και ο *κοκαϊνομανής*, ενώ ο *οπιομανής* και η *οπιομανία* συναντώνται από το 1893. Αντιθέτως, ο όρος *τοξικομανία* δεν έχει εμφανιστεί ακόμα το 1900, χρονολογία έκδοσης του έργου του Κουμανούδη. Ας σημειωθεί ότι οι όροι *χασισομανία* και *χασισομανής*, που απουσιάζουν από τη *Συναγωγή λέξεων*, είναι μάλλον σπάνιοι κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει· πιο ουδέτεροι και περιγραφικοί, οι όροι *χασισοποσία* και *χασισοπότης*, που καταγράφονται για πρώτη φορά το 1891, είναι συνηθέστεροι, ακόμα και στα επιστημονικά κείμενα.⁵⁵

Χωρίς αμφιβολία η δημιουργία των όρων αυτών συνδέεται με τις επιστημονικές εξελίξεις της περιόδου, όταν καταγράφονται για πρώτη φορά οι βλαπτικές επιπτώσεις της κατάχρησης ουσιών, καθώς και με γλωσσικές και διανοητικές ανταλλαγές με το εξωτερικό. Πέρα απ' αυτό, όμως, όπως έγραφε ο ιστορικός Μαρκ Μπλοχ, «η εμφάνιση ενός ονόματος συνιστά πάντοτε ένα σπουδαίο γεγονός, ακόμα και αν το αντικείμενο που αυτό ονοματίζει είχε προηγηθεί· φανερώνει την αποφασιστική στιγμή της συνειδητοποίησής του».⁵⁶ Με άλλα λόγια, οι νέες λέξεις δεν αποδίδουν απλώς μια νέα πραγματικότητα· συντελούν στην κατασκευή της. Σύμφωνα με τον Ζαν-Ζακ Υβορέλ, ενώ μόλις έχει οριστεί και ενώ συνεχίζει να εξελίσσεται, η έννοια της *μορφινομανίας* έχει τη δύναμη να προσδιορίζει με τη σειρά της υποκείμενα.⁵⁷ Η γέννηση και η διάδοση αυτών των νέων όρων σηματοδοτούν, λοιπόν, μια μεταβολή στον τρόπο πρόσληψης πρακτικών που μέχρι τότε θεωρούνταν είτε φυσιολογικές και κοινωνικά ενσωματωμένες είτε μεμονωμένες, εκκεντρικές

⁵⁵ Κουμανούδης 1900, τόμ. Α': 554, και τόμ. Β': 672, 773, 1105.

⁵⁶ Bloch 1994: 177–178.

⁵⁷ Yvorel 1993β: 215.

ή παραδοσιακές. Ταυτόχρονα, η ορολογία ιατρικού χαρακτήρα που θα περιγράφει στο εξής την τακτική χρήση ναρκωτικών κομίζει μια νέα αντίληψη περί «κατάχρησης» και δείχνει ότι πλέον αυτή η μορφή χρήσης είναι προβληματική, συνιστά κοινωνικό ζήτημα που ζητά απαντήσεις.

Η δομή του βιβλίου

Για να προσεγγίσει την ιστορία αυτού του κοινωνικού ζητήματος, το βιβλίο χωρίζεται σε δύο μέρη. Το πρώτο μελετάει τη διαμόρφωση αυτού που ονομάζω ελληνική «σκηνή των ναρκωτικών». Θα δούμε, λοιπόν, πώς εξελίχθηκε η εμπορία και η χρήση τοξικών ουσιών σε συνάρτηση με το νομικό τους πλαίσιο, σε δύο φάσεις. Το πρώτο κεφάλαιο εξετάζει την κατάσταση από τα μέσα της δεκαετίας του 1870, όταν σύμφωνα με τις πηγές η καλλιέργεια της ινδικής κάνναβης εισάγεται στην Πελοπόννησο, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1910. Πρόκειται για μια περίοδο κατά την οποία οι ψυχαγωγικές χρήσεις αφορούν κυρίως το χασίς και, σε μικρότερο βαθμό, ουσίες όπως η μορφίνη ή ο αιθέρας, ενώ εντοπίζονται σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα. Το νομοθετικό πλαίσιο παραμένει ανεκτικό και οι αναφορές στις όποιες «τοξικομανίες» περιορίζονται στα ιατρικά κείμενα.

Η κατάσταση αυτή έμελλε να αλλάξει, όπως θα δούμε στο δεύτερο κεφάλαιο, την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν αυστηρότερα νομοθετικά μέτρα υιοθετούνται στο εξωτερικό και την Ελλάδα, και διαδίδονται νέες, ισχυρότερες ουσίες όπως η κοκαΐνη και η ηρωίνη. Ιδιαίτερη σημασία για την κατανώθηση την περίοδο αυτή αποκτούν οι μεταβολές στον κλάδο της καλλιέργειας και της παραγωγής, καθώς και οι αναπροσαρμογές που σημειώνονται στις οδούς του λαθρεμπορίου και στη δραστηριότητα των δικτύων διακίνησης των παράνομων πλέον αλκαλοειδών που έρχονται στο προσκήνιο.

Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται λόγος για τις δύο κυρίαρχες θεσμικές απαντήσεις στο πρόβλημα της «τοξικομανίας». Από τη μία πλευρά υπήρχε η κατασταλτική επιλογή, με μια σειρά κρατικών θεσμών και σωμάτων επιφορτισμένων με την καταδίωξη του λαθρεμπορίου και της χρήσης ναρκωτικών. Θα εξετάσουμε τη σύνθεσή τους, τα μέσα που είχαν στη διάθεσή τους, καθώς και τις, κάποτε ανορθόδοξες και αμφιλεγόμενες, μεθόδους που επιστράτευαν για να φέρουν σε πέρας την αποστολή τους. Από την άλλη πλευρά, η θεραπευτική επιλογή συνίστατο στον εγκλεισμό σε θεραπευτήρια, άσυλα και κλινικές, ιδίως ψυχιατρικές. Στην περίπτωση αυτή θα μας απασχολήσουν οι διάφορες μέθοδοι που εφαρμόζονταν για τη «θεραπεία» της

εξάρτησης, καθώς και τα όρια που είχε αυτή η προσέγγιση στη συγκυρία των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα.

Το τέταρτο κεφάλαιο, που κλείνει το πρώτο μέρος, εστιάζει στην εμπειρία της χρήσης για τα δρόντα υποκείμενα, όπως αυτή διαμορφωνόταν από παράγοντες σαν το γεωγραφικό και χωρικό πλαίσιο της κατανάλωσης ή τα μέσα χρήσης των εκάστοτε ουσιών. Λαμβάνοντας υπόψη την οπτική των καταναλωτών, το κεφάλαιο ασχολείται ειδικότερα με δύο ουσίες που πρωταγωνίστησαν στους λόγους περί «τοξικομανίας»: την παλαιότερη και ήδη εδραιωμένη ινδική κάνναβη και την ηρωίνη, που έκανε το ντεμπούτο της στη μαύρη αγορά στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Σε σχέση με τη χρήση τους αναδεικνύονται δύο χαρακτηριστικές φυσιογνωμίες, ο «χασισοπότης» και ο «ηρωινομανής». Παρότι αυτές οι δύο κατηγορίες παρουσιάζονταν συχνά ως διακριτές, στην πραγματικότητα τα όριά τους ήταν πορώδη, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στο ζήτημα της κλιμάκωσης των χρήσεων από ουσίες σχετικά λιγότερο αβλαβείς σε ουσίες θανατηφόρες, ένα θέμα που γίνεται όλο και πιο συχνό στους λόγους περί ναρκωτικών.

Το δεύτερο μέρος επικεντρώνεται ακριβώς στους λόγους αυτούς και στις αναπαραστάσεις των ουσιών και των χρηστών τους. Στο πέμπτο κεφάλαιο η χρήση και η εμπορία ναρκωτικών εγγράφονται στο έκρυθμο πολιτικό πλαίσιο των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα και εξετάζεται η διαφορετική οπτική για το ζήτημα της «τοξικομανίας» ανάλογα με την πολιτική και ιδεολογική συγκρότηση των σχολιαστών. Ειδικότερα, τα ερωτήματα που τίθενται είναι πώς τα ναρκωτικά πέρασαν στο πολιτικό λεξιλόγιο της περιόδου, πώς χρωματίστηκαν με βάση ιδεολογικές εντάξεις και πώς η χρήση ναρκωτικών αποδόθηκε σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα, σε μια καταφανώς ιδεολογική και ηθικολογική ανάγνωση του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Στο έκτο κεφάλαιο αναλύονται οι φόβοι που εκφράστηκαν σε ένα ταραχώδες διεθνές και τοπικό περιβάλλον σχετικά με την εξάπλωση των ναρκωτικών και το ελληνικό έθνος, με τους διάφορους τρόπους που αυτό γινόταν αντιληπτό. Εξετάζεται, δηλαδή, πώς οι τοξικές ουσίες παρουσιάζονταν ως απειλή για το αξιόμαχο των ενόπλων δυνάμεων, για την ευρωστία των κατοίκων της χώρας, για το «καλό όνομα» της Ελλάδας που το αμαύρωναν με τη δράση τους οι λαθρέμποροι ναρκωτικών ελληνικής καταγωγής ή υπηκοότητας, και τέλος για την εδαφική ακεραιότητα του κράτους, κάτι που έδινε στην εκστρατεία κατά των ναρκωτικών χαρακτήρα σχεδόν υπαρξιακό.

Στο έβδομο κεφάλαιο περνάμε στους διάχυτους φόβους διασάλευσης της έννομης τάξης λόγω της επίδρασης των ναρκωτικών, δηλαδή στην

υποτιθέμενη εγκληματογόνο δράση των ουσιών. Η δράση αυτή μπορούσε να πάρει διάφορες μορφές στα γραπτά της περιόδου και στις ειδήσεις του αστυνομικού δελτίου, όπου η πένα των συντακτών δεν κατέγραφε απλώς την επικαιρότητα, αλλά αναδείκνυε την ενδεχόμενη παρουσία κάποιας τοξικής ουσίας σε κρίσιμο λογοθετικό διακύβευμα. Χαρακτηριστική από την άποψη αυτή είναι η μοίρα της έκφρασης «έμπορος του θανάτου», στη γέννηση της οποίας θα γίνουμε μάρτυρες.

Το βιβλίο κλείνει με το *όγδοο κεφάλαιο*, που έχει ως αντικείμενο την οικογένεια και ιδίως δύο ομάδες οι οποίες προσέλκυαν το ενδιαφέρον των παρατηρητών της εποχής, παρά τη μάλλον περιορισμένη τους συμμετοχή στην εμπορία και τη χρήση. Από τη μία πλευρά πρόκειται για τις γυναίκες, στις οποίες αποδιδόταν ένας ρόλος αμφίσημος, άλλοτε του θύματος και άλλοτε της προπαγανδίστριας των τοξικών ουσιών, ενώ ενσάρκωναν μια σειρά ανησυχίες του ανδρικού πληθυσμού, όπως θα φανεί μέσα από την ανάλυση περιστατικών που προκάλεσαν σάλο. Από την άλλη πλευρά, πρόκειται για τους νέους, είτε γόνους «καλών οικογενειών» είτε παιδιά που περιπλανιόνταν στους δρόμους και θεωρούνταν εύκολη λεία για τους εμπόρους ναρκωτικών, σε μια ρητορική που φαντάζει πολύ οικεία και σήμερα.

ΜΕΡΟΣ Α΄



Η ελληνική σκηνή
των ναρκωτικών

Ο ΘΙΑΣΟΣ ΕΠΙ ΣΚΗΝΗΣ (1875–1920)

Αλήθεια, τι σκανδαλιάρικο χόμα είναι αυτή η Ελλάς! Χασίς, καπνός, κρασί — δεν βγάξει και τίποτ' άλλο πρακτικώς χρήσιμο και ωφέλιμο. Όλο μεθυστικά και άνομα πράγματα, πειρασμούς για την παράβασι του ποινικού νόμου, μέσα της κραιπάλης και της απολαύσεως.

ΚΩΣΤΑΣ ΑΘΑΝΑΤΟΣ, «Μουστιές», *Ελεύθερον Βήμα*, 22 Σεπτεμβρίου 1927, σ. 1.

Στις αρχές του 21ου αιώνα αντιλαμβανόμαστε συχνά την «τοξικομανία» ως ένα φαινόμενο πρόσφατο, με ιστορία μόλις λίγων δεκαετιών. Συνήθως αγνοούμε ή λησμονούμε τις απαρχές του και με έκπληξη διαπιστώνουμε ότι τα πρώτα χρόνια του περασμένου αιώνα, ή και νωρίτερα, η χρήση ψυχοτρόπων δεν ήταν καθόλου άγνωστη. Μάλιστα, η «παλέτα» των διαθέσιμων ουσιών ήταν ήδη πολύ πλούσια και οι καταναλωτές είχαν πρόσβαση σε οικείες σήμερα ουσίες. Ακόμα και σκευάσματα που διαδόθηκαν πολύ μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο είχαν εμφανιστεί πριν από αυτόν: το κρακ δεν είναι παρά κρυσταλλική μορφή της κοκαΐνης, η οποία είναι γνωστή εδώ και ενάμιση αιώνα· η αμφεταμίνη, που έχει χρησιμοποιηθεί εκτεταμένα για ιατρικούς, στρατιωτικούς και ψυχαγωγικούς σκοπούς, συντέθηκε το 1887· το MDMA, γνωστό και ως έκσταση (ecstasy), παρασκευάστηκε στα εργαστήρια γερμανικής φαρμακευτικής εταιρείας ήδη πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· το λυσεργικό οξύ ή LSD ανακαλύφθηκε το 1938 από τους Ελβετούς χημικούς Άλμπερτ Χόφμαν και Άρτουρ Στολ· περιπτώσεις χρόνιας δηλητηρίασης από εισπνοή αναθυμιάσεων βενζίνης αναφέρονται από τον Γερμανό καθηγητή φαρμακολογίας Λούις Λέβιν στο εγχειρίδιό του που δημοσιεύτηκε το 1927.¹

¹ Δελή, Πούλια & Αντωνίου 2018: 139· Δάλλα 2018: 153· Μαρσέλος 2005: 83, 109–111, 181–183· Lewin 2005 [1927]: 311–314.

Επομένως, από τα τέλη του 19ου αιώνα η ανθρωπότητα είχε τη δυνατότητα να καταφύγει σε μια μεγάλη γκάμα ουσιών, προϊόντων φυσικών ή συνθετικών. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσω ποιες από αυτές τις ουσίες χρησιμοποιούνταν στην Ελλάδα και σε ποιον βαθμό, με άλλα λόγια πώς διαμορφώθηκε την περίοδο εκείνη η εγχώρια σκηνή των ναρκωτικών. Ο καμβάς αυτός είναι απαραίτητος προκειμένου από τη μία πλευρά να βάλουμε σε ένα πλαίσιο τον δημόσιο λόγο περί «τοξικομανίας» και από την άλλη να προσεγγίσουμε, στο μέτρο του δυνατού, την εμπειρία των πρωταγωνιστών της σκηνής των ναρκωτικών. Θα ξεκινήσω με την παρουσίαση των κυριότερων ουσιών που ήταν διαθέσιμες στις αρχές του 20ού αιώνα. Στη συνέχεια, θα περιγράψω πώς διαμορφώθηκε σταδιακά ένα δυσμενές κλίμα για τα ναρκωτικά σε διεθνές επίπεδο. Τέλος, θα εστιάσω στους πρώτους νομοθετικούς περιορισμούς για τις ψυχοτρόπες ουσίες στην Ελλάδα, οι οποίοι αφορούσαν τη χρήση και την καλλιέργεια της ινδικής κάνναβης.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΕΠΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ

Η ινδική κάνναβη

Στην Ανατολική Μεσόγειο ευδοκίμοιζαν από παλιά φυτά που παράγουν διάφορες ψυχοδραστικές ουσίες, άλλες νόμιμες, όπως το αλκοόλ και ο καπνός, και άλλες που έγιναν παράνομες, όπως το χασίς, προϊόν της κάνναβης. Το φυτό αυτό είναι γνωστό εδώ και χιλιετίες σε πολλές ανθρώπινες κοινωνίες και τα προϊόντα του είχαν πληθώρα χρήσεων και εφαρμογών:² με τις ίνες από τα στελέχη του παρασκευάζονταν υφάσματα, χαρτί, σκοινιά και πανιά για τα ιστιοφόρα· οι σπόροι του χρησιμοποιούνταν ως τροφή για ζώα και ανθρώπους· το έλαιο των σπόρων αποτελούσε πρώτη ύλη για την παρασκευή σαπουνιών, χρωστικών και βερνικιών· τα άνθη και η ρητίνη, τέλος, όπου υπάρχει η μεγαλύτερη συγκέντρωση χημικών ενώσεων με ψυχοδραστικές ιδιότητες, καταναλώνονταν στο πλαίσιο θρησκευτικών τελετών ή για ψυχαγωγικούς σκοπούς.

Από την εποχή του βοτανολόγου Κάρολου Λινναίου η κάνναβη διακρίνεται σε δύο υποείδη: την καλλιεργημένη, εξημερωμένη κάνναβη (*Cannabis sativa*) που χρησιμοποιείται ως βιομηχανική πρώτη ύλη και ως τροφή, και

² Ρούπα & Χεκίμογλου 2018: 176–177.

την ινδική κάνναβη (*Cannabis indica*), που συνδέεται με ηδονιστικές χρήσεις. Ωστόσο, μεταγενέστεροι βοτανολόγοι αμφισβήτησαν αυτή τη διάκριση, η οποία ουσιαστικά στηρίζεται στο ποσοστό κανναβινοειδών που περιέχει κάθε φυτό.³ Το ποσοστό αυτό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις κλιματικές συνθήκες, την ποιότητα του εδάφους, το υψόμετρο, την επεξεργασία και την αποθήκευση του τελικού προϊόντος.⁴ Αυτή η αμφισημία αφήνει περιθώριο ελιγμών τόσο στους καλλιεργητές όσο και στην κεντρική εξουσία, που αντιμετώπιζει την κάνναβη, ανάλογα με τη συγκυρία και τις ανάγκες της στιγμής, άλλοτε ως πηγή κλωστικών ινών και άλλοτε ως ψυχοτρόπο. Ένα παράδειγμα: Στα τέλη της δεκαετίας του 1990 η ελληνική Δικαιοσύνη προχώρησε στη δίωξη των ιδιοκτητών αλυσίδας καταστημάτων που εμπορευόταν ρούχα και αξεσουάρ από κάνναβη, με την κατηγορία της εισαγωγής, της διαφήμισης και της εμπορίας ναρκωτικών. Ακολούθησαν μια σειρά δίκες στα ελληνικά και τα ευρωπαϊκά δικαστήρια, που κράτησαν μια δεκαετία, μέχρι την απαλλαγή, εντέλει, των κατηγορουμένων.⁵ Πολύ πρόσφατα, αναθερώντας την προσέγγιση αυτή, η νομοθεσία εξαίρεσε την κλωστική κάνναβη από τις ουσίες που χαρακτηρίζονται ως ναρκωτικά.⁶ Το ελληνικό κράτος ανακάλυψε έτσι εκ νέου τις προοπτικές ενός βιομηχανικού φυτού που είχε προσελκύσει το ενδιαφέρον της κεντρικής διοίκησης από τα πρώτα χρόνια μετά την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας, στο πλαίσιο των προσπαθειών να τονωθεί η αγροτική παραγωγή της καθημαγμένης από τον πόλεμο υπαίθρου.

Το ενδιαφέρον αυτό αποτυπώνεται ανάγλυφα σε ένα φυλλάδιο που συνέταξε το 1836 κατόπιν παραγγελίας του Όθωνα ο γεωπόνος Γρηγόριος Παλαιολόγος, ο οποίος είχε έρθει από το Παρίσι μετά από πρόσκληση του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια για να αναλάβει τη διεύθυνση της Γεωργικής

³ Κανναβινοειδή ονομάζονται οι οργανικές χημικές ενώσεις της ομάδας των τερπενοφαινολών που περιέχονται στην κάνναβη και επιδρούν στους υποδοχείς κάνναβης στον οργανισμό. Τα πιο γνωστά κανναβινοειδή είναι η τετραϋδροκανναβινόλη (THC), που διαθέτει ψυχοδραστικές ιδιότητες, και η κανναβιδιόλη (CBD), που δεν διαθέτει ανάλογες ιδιότητες και τα τελευταία χρόνια πωλείται ελεύθερα στην Ελλάδα (Μαρσέλος & Καραγιαννίδου 2005: 69–70).

⁴ Παπαδόπουλος 1959: 9–22· Schultes κ.ά. 1975: 21–38· Μαρσέλος & Καραγιαννίδου 2005: 53–56, 69–73· Campos 2012: 62–65.

⁵ Παπαδόπουλος 2008: 19.

⁶ Η ακριβής διατύπωση είναι: «τα ακατέργαστα συγκομιζόμενα προϊόντα που προκύπτουν από την καλλιέργεια ποικιλιών κάνναβης του είδους *Cannabis Sativa* L χαμηλής περιεκτικότητας σε τετραϋδροκανναβινόλη (THC) και συγκεκριμένα μέχρι 0,2%». Βλ. ΦΕΚ Α' 74, 20.3.2013: 961· ΦΕΚ Β' 929, 6.4.2016: 11614–11620.

Σχολής της Τίρυνθας. Το φυλλάδιο έδινε οδηγίες για την καλλιέργεια και την επεξεργασία της κλωστικής κάνναβης και κατέληγε με μια παρότρυνση προς τους γεωργούς (να καλλιεργήσουν με προθυμίαν το προϊόν τούτο, αλλά και να ακολουθήσουν τας οποίας εκθέσαμεν εδώ ερμηνείας, διά να κατορθώσουν καλόν καννάβι), με την υπόσχεση να λάβουν αμοιβές και βραβεία από την κυβέρνηση, καθώς επρόκειτο εντέλει για έργο εθνικού συμφέροντος: «Ας ενθυμηθούν ότι συντείνουν εις το να καταστήσουν την πατρίδα των ανεξάρτητον από τους ξένους ως προς την ανάγκην της ύλης ταύτης, η οποία είναι τόσοσ χρήσμος [sic] εις το ναυτικόν μας [...], το οποίον [...] θέλει εις κάθε περίστασιν είσθαι [sic] ο προμαχών και ο υπερασπιστής της εθνικής ανεξαρτησίας μας».⁷

Οι παροτρύνσεις του Παλαιολόγου δεν απέφεραν σημαντικούς καρπούς, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο. Μεγαλύτερη επιτυχία είχε η καλλιέργεια της ινδικής κάνναβης, της ποικιλίας που ενδιαφέρει περισσότερο αυτή τη μελέτη, για την παραγωγή χασις. Το προϊόν αυτό της επεξεργασίας της ρητίνης του φυτού ήταν διαδεδομένο επί αιώνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁸ Για το ελληνικό κράτος, ωστόσο, απουσιάζουν μαρτυρίες που να αναφέρονται στη χρήση του πριν από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα.⁹ Στην Ελληνική Φαρμακοποιία του 1837, τον φαρμακευτικό κώδικα του ελληνικού κράτους, η *Cannabis sativa* αναφέρεται ως «Φυτόν επέτειον εις την Ανατολήν γεννώμενον και εις την Ευρώπην φυτευόμενον», ενώ ο Ξαυέριος Λάνδερερ, αρχιφαρμακοποιός του Όθωνα και καθηγητής της Χημείας στο Πανεπιστήμιο, περιέγραφε το 1845 τόσο τις βιομηχανικές όσο και τις ευφορικές χρήσεις του φυτού, αλλά τοποθετούσε τις δεύτερες στην Ανατολή: «Άπαντα τα όργανα του καννάβεως είναι ναρκωτικά, και ως εκ τούτου μεταχειρίζεται ιδίως εις την Ανατολήν προς κατασκευήν μεθυστικού ποτού».¹⁰ Λίγα χρόνια αργότερα, σε ένα άρθρο που αυτή τη φορά αναφερόταν στην *Cannabis indica*, ο

⁷ Παλαιολόγος 1836: 17. Το φυλλάδιο του Παλαιολόγου αναδημοσιεύτηκε το 1879, δείγμα ενδεχομένως ενός ανανεωμένου ενδιαφέροντος για το φυτό που πήγαζε, όπως θα δούμε παρακάτω, από την εισαγωγή της καλλιέργειας της ποικιλίας της ινδικής κάνναβης — στην επανέκδοση πάντως είχαν αφαιρεθεί τα σχετικά με την επιβράβευση των καλλιεργητών από την κυβέρνηση (Παλαιολόγος 1879).

⁸ Sariyannis 2007: 310.

⁹ Stefanis, Ballas & Madianou 1975: 303–326. Μολονότι η φορολόγηση της κάνναβης αναφέρεται σε οθωμανικά νομικά κείμενα που αφορούσαν και τον ελληνικό χώρο, δεν είναι σαφές αν επρόκειτο για κλωστική ή για ινδική κάνναβη (Sariyannis 2007: 315, υποσ. 4).

¹⁰ Βούρος, Λανδερέρους & Σαρτόριους 1837: 35· Landerer 1845: 177.

Βαυαρός χημικός τοποθετούσε την παραγωγή της ουσίας στην Περσία, την Αίγυπτο και την Αραβία.¹¹ Μόλις το 1876 ο καθηγητής της Φαρμακολογίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας Θεόδωρος Αφεντούλης διαπίστωνε ότι το φυτό καλλιεργείται («νυν δε και παρ' ημίν εν Αργολίδι και Ναυπακτία».)¹²

Πράγματι, οι πρώτες πηγές που αναφέρουν την καλλιέργεια της ινδικής κάνναβης στο ελληνικό έδαφος για την εξαγωγή ρητίνης την τοποθετούν στη δεκαετία του 1870. Σύμφωνα με τον γιατρό Γεώργιο Παπαβασιλείου, η πρώτη φυτεία χρονολογείται στις αρχές της δεκαετίας του 1870 στην περιοχή του Άργους, όπου κλήθηκαν να φέρουν την καλλιεργητική τους τεχνογνωσία Άραβες εργάτες (γενικότερα οι πηγές κάνουν λόγο για γνώση που ήρθε από την Ανατολή, από την Αίγυπτο ή την Κύπρο).¹³ Διότι, ενώ η καλλιέργεια του φυτού δεν είναι ιδιαίτερα απαιτητική, η επεξεργασία του προϊόντος είναι αρκετά περίπλοκη. Τη σπορά στις αρχές της άνοιξης (σε περιοχές με θερμό κλίμα) ή αργότερα (σε πιο ψυχρά κλίματα), ακολουθούσε η συγκομιδή στα τέλη του καλοκαιριού. Στη συνέχεια τα φυτά ξηραίνονταν και το χασίς εξαγόταν από αυτά τους χειμερινούς μήνες, όταν οι θερμοκρασίες είναι χαμηλές και η ατμόσφαιρα ξηρή: συνθήκες αναγκαίες για να ληφθεί η ρητίνη με μια σειρά μεθόδους (αλώνισμα, τριβή, κοσκίνισμα ή φυγοκέντριση). Αυτό αποτελούσε πλεονέκτημα, καθώς σε ορισμένες χασισοπαραγωγούς περιοχές κατά τη διάρκεια του χειμώνα, που δεν προσφέρεται για άλλες αγροτικές εργασίες, οι αποθήκες και τα «εργοστάσια» χασίς, τα οποία σύμφωνα με μαρτυρίες έφταναν τα 150, απασχολούσαν δεκάδες εργάτες και εργάτριες.¹⁴ Ένας τόνος φύλλα έδινε περίπου 50 κιλά σκόνη, η οποία τυλιγόταν σε υφασμάτινους σάκους και συμπιεζόταν σε πλακίδια βάρους μίας ή μισής οκάς (Εικ. 1).¹⁵ Με τη μορφή αυτή, το χασίς μπορούσε πλέον να πουληθεί και να μεταφερθεί. Μάλιστα, τα πλακίδια έφεραν συχνά το όνομα και το σήμα του παραγωγού: «Το κάθε κτήμα έχει το σήμα του, την παραγωγή του, και όλα καθορίζονται πλήρως· υπάρχουν καλές και κακές χρονιές, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τα καλά κρασιά», γράφει ο Ανρί ντε Μονφρέντ,

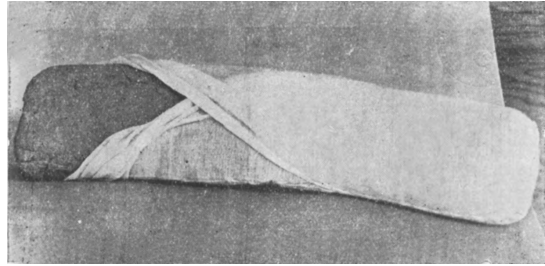
¹¹ Landerer 1852β: 566.

¹² Αφεντούλης 1876: 72.

¹³ Παπαβασιλείου 1884: 142· Ανώνυμος 1887: 111· *Καιροί*, 25.10.1891: 1.

¹⁴ «Υπόμνημα του κ. Harvey επί της βιομηχανίας του χασίς εν Ελλάδι», ΥΔΙΑ-ΑΚΥ, 1906-25/3 (Εμπορική σύμβαση με την Αίγυπτο)· Rosenthaler 1911: 233.

¹⁵ *Ακρόπολις*, 2.9.1905: 1· Μακρής 1929: 40. Περιγραφές και απεικονίσεις τέτοιων πλακιδίων ελληνικής προέλευσης υπάρχουν στα Dardanne 1924: 62–64· Μακρής 1929: 87· Brotteaux 1934: 57· Παξινός 1940: 75. Μία οκά ισοδυναμούσε με 1.262 γραμμάρια.



ΕΙΚΟΝΑ 1. Πλακίδιο χασίς [Dardanne 1924: εκτός κειμένου & Παξινός 1940: 75 (Προσωπική συλλογή)]

Γάλλος τυχοδιώκτης, λαθρέμπορος και συγγραφέας, ο οποίος αποφαινόταν μετά λόγου γνώσεως, καθώς στις αρχές του 20ού αιώνα επισκέφθηκε ένα ορεινό χωριό της Αρκαδίας για να αγοράσει 400 οκάδες (600 κιλά) χασίς από την τοπική παραγωγή, με σκοπό να τις πουλήσει στην Αίγυπτο.¹⁶

Μετά την εισαγωγή της στη βορειοανατολική Πελοπόννησο, η καλλιέργεια άρχισε να διαδίδεται και στην υπόλοιπη Ελλάδα, όπως δείχνουν σωζόμενα συμβόλαια πώλησης της δεκαετίας του 1880 από την Τρίπολη ή την Καρδίτσα.¹⁷ Σε κέντρο της παραγωγής πάντως αναδείχτηκε η επαρχία Μαντινείας του νομού Αρκαδίας, απ' όπου, σύμφωνα με τη Γεωργική Απογραφή του 1911, προερχόταν περισσότερο από το 90% της ελληνικής παραγωγής, η οποία έφτανε συνολικά τους 1.784 τόνους. Όσον αφορά τις καλλιεργούμενες εκτάσεις στη Μαντινεία, από 7.400 στρέμματα το 1887 έφτασαν τις 16.500 το 1911, σε ένα σύνολο σχεδόν 19.000 στρεμμάτων σε όλη την

¹⁶ Ντε Μονφρέντ 2017α [1933]: 88.

¹⁷ Καράμπελας 1998: 534· Σπέης 2018: 135–138, <<http://arxeiomnimon.gak.gr/browse/resource.html?tab=tab02&id=181464>> (τελευταία πρόσβαση: 1.12.2020).

επικράτεια.¹⁸ Αυτές οι επίσημες εκτιμήσεις, όπως και άλλες μετριοπαθέστερες, με βάση τις δηλώσεις των καλλιεργητών στο Υπουργείο Οικονομίας, φαίνεται ότι αποτελούν το κατώτατο όριο των καλλιεργούμενων εκτάσεων και του παραγόμενου χασίς.¹⁹ Έτσι, ο υπουργός Οικονομίας Ανάργυρος Σιμόπουλος αναφερόταν το 1906 σε συνολική έκταση 30.000 στρεμμάτων, ενώ ο χημικός Κωνσταντίνος Μακρής, στη διατριβή που αφιέρωσε στο χασίς, έκανε λόγο για έκταση 26.000 στρεμμάτων και για σχεδόν 5.000 τόνους φύλλα ινδικής κάνναβης πριν από το 1915.²⁰ Άλλες μαρτυρίες ανεβάζουν την παραγωγή υψηλότερα: 6.500 τόνοι φύλλα στη Μαντινεία το 1904, 3.000 με 4.000 τόνοι κατά μέσο όρο πριν από το 1911 μόνο στην Τρίπολη, και 10.000 με 12.000 τόνοι σε όλη τη χώρα με φυτείες που έφταναν μέχρι την Ήπειρο και τη Θεσσαλία.²¹

Τα αποσπασματικά αυτά στοιχεία που προέρχονται από ετερόκλητες πηγές, ελληνικές και ξένες, κατά πάσα πιθανότητα δεν λάμβαναν υπόψη τις εκτάσεις που καλλιεργούνταν χωρίς να έχουν δηλωθεί για λόγους φοροαποφυγής ή εκείνες που καλλιεργούνταν σε κάποια απόμερη γωνιά της γεωργικής ιδιοκτησίας πέραν της κυρίως καλλιέργειας. Τέτοιες πρακτικές, όμως, ήταν διαδεδομένες στη μακρά διάρκεια για πολλά αγροτικά προϊόντα που μπορούσαν να διαφύγουν από τον έλεγχο του ενοικιαστή φόρων και αργότερα των κρατικών υπαλλήλων.²² Στην περίπτωση της ινδικής κάνναβης, πιθανώς εντάθηκαν μετά το 1906, όταν επιβλήθηκε στρεμματική φορολογία του φυτού, και μέχρι τα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επομένως, η μείωση της παραγωγής χασίς που καταγράφεται στις Γεωργικές Απογραφές (σχεδόν 1.800 τόνοι το 1911, 830 το 1914 και 192 το 1915) μπορεί, εν μέρει τουλάχιστον, να οφείλεται στην προσπάθεια των καλλιεργητών να αποφύγουν τη φορολόγηση αποκρύπτοντας μέρος της σοδειάς τους.²³

Λίγο μετά την εισαγωγή της καλλιέργειας της ινδικής κάνναβης στην ελληνική επικράτεια φαίνεται ότι άρχισε και η κατανάλωσή της για ηδονιστικούς σκοπούς. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι ελληνικές φαρμακοποιίες

¹⁸ *Πανελλήμιος Σύντροφος* 1891: 787· Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1917: 76–77.

¹⁹ Tsiganou 2003: 417.

²⁰ Στο ίδιο: 101· Μακρής 1929: 41.

²¹ *Εμπρός*, 4.8.1904: 2· Rosenthaler 1911: 233· Dardanne 1924: 61.

²² *Δερτιλής* 2016: 311–313.

²³ Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας 1917: 76–77. Είναι ενδεικτικό ότι η κατηγορία «ινδικόν κάνναβι» που κατατασσόταν στα «βιομηχανικά και αρωματικά προϊόντα» εξαφανίζεται από τις γεωργικές απογραφές μετά το 1916.

των μέσων του 19ου αιώνα κατέγραφαν την ινδική κάνναβη και ιατρικά σκευάσματα που την περιείχαν, ενώ προϊόντα όπως τα «αντιασθματικά σιγάρα Grimault» ήταν αρκετά διαδεδομένα. Ο Επτανήσιος ποιητής Αριστοτέλης Βαλαωρίτης ζητούσε το 1877 από τη σύζυγό του Ελοΐσία να του στείλει στη Λευκάδα «καμιά εκατοστή» από την Ιταλία, αλλά το φαρμα-



ΕΙΚΟΝΑ 2. Διαφήμιση (ινδικών σιγαρέττων) Grimault με ινδική κάνναβη [Ακρόπολις, 14.12.1904: 2 (Ψηφιακή Συλλογή BBE)]

κευτικό προϊόν ήταν διαθέσιμο και στα φαρμακεία της Αθήνας, όπως προκύπτει από διαφημίσεις της ίδιας περιόδου.²⁴ Μία από αυτές, μάλιστα, δημοσιεύτηκε στην Ακρόπολι κάτω ακριβώς από άρθρο με τίτλο «Απομνημονεύματα Ελλήνων χασισοποτών, Ρουφήγματα και ηδοναί» (Εικ. 2).²⁵ Τα επεισόδια στα φύλλα των επόμενων ημερών που διαδραματιζόνταν σε «δημόσια χασισοποτεία» δείχνουν ότι οι ηδονιστικές, μη ιατρικές χρήσεις του χασίς υπήρχαν και στην Ελλάδα. Οι σχετικές μαρτυρίες τις αναφέρουν από τη δεκαετία του 1880. Όπως και για την καλλιέργεια, βέβαια, παραμένει ανοιχτό το ερώτημα αν η κατανάλωση της ουσίας για ψυχαγωγικούς σκοπούς γινόταν

σε προγενέστερες περιόδους. Γεγονός, ωστόσο, είναι ότι οι μαρτυρίες που διαθέτουμε συντείνουν σε αυτή την όψιμη χρονολόγηση στα τέλη του 19ου αιώνα. Ακόμα και τα θραύσματα πήλινων ναργιλέδων που ήρθαν στο φως κατά τις ανασκαφές της Αρχαίας Αγοράς στην Αθήνα χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και αποδίδονται σε κάποιο γειτονικό καφενείο.²⁶ Είναι την ίδια εποχή, στις αρχές της δεκαετίας του 1890, που κατά το λεξικό νεολογισμών του Κουμανούδη εμφανίζονται όροι όπως *χασισοποσία*, *χασισοποτείον*, *χασισοπόται* και *χασισοποτισμένος*.²⁷

Πέρα από τη χρονική αφετηρία της χρήσης χασίς στην Ελλάδα, ένα άλλο ζήτημα είναι ποιον δρόμο ακολούθησε η διάδοσή της: πού πρωτοεμφανίστηκε και πώς εξαπλώθηκε. Αρκετοί συγγραφείς από τις αρχές του 20ού αιώνα

²⁴ *Αρχείο Ελοΐσίας Βαλαωρίτη*, φ. 6.5, 13.3.1877. Ευχαριστώ πολύ τη Δήμητρα Βασιλειάδου για την πληροφορία. Βλ. και Βλαδίμηρος & Ριζόπουλος 1992: 138–139· Μαρσέλος & Καραγιαννίδου 2005: 136.

²⁵ *Ακρόπολις*, 14.12.1904: 1–2. Πρότυπο του κειμένου ήταν οι *Εξομολογήσεις ενός Άγγλου οπιοφάγου* του Τόμας ντε Κούνσου, που δημοσιεύονταν στην εφημερίδα τις μέρες εκείνες. Ευχαριστώ πολύ τον Κώστα Βλησίδη για την παραπομπή.

²⁶ Βαβυλοπούλου-Χαριτωνίδου 1986: 6–9.

²⁷ Κουμανούδης 1900, τ. Β΄: 1105.

μέχρι και τον Μεσοπόλεμο περιγράφουν την ίδια βουκολική σκηνή όπου νεαρές γυναίκες επιστρέφοντας από τις φυτείες της ινδικής κάνναβης συμπεριφέρονται σαν μαινάδες, γελώντας, τραγουδώντας και χορεύοντας μετά τον θερισμό ή το αλώνισμα της παραγωγής.²⁸ Ένα σενάριο, λοιπόν, είναι ότι στις περιοχές όπου ευδοκίμούσε το φυτό όσοι και όσες το καλλιεργούσαν ή το επεξεργάζονταν δοκίμαζαν και κατανάλωναν ένα μέρος της σοδειάς — κατά τον ίδιο τρόπο που οι καπνοπαραγωγοί κρατούσαν ένα μέρος των φύλλων για προσωπική τους χρήση. Σύμφωνα με ένα δεύτερο σενάριο, που το αναφέρουν αρκετές πηγές, το χασίς διαδόθηκε μέσω των λιμανιών της χώρας και ιδίως μέσω της Ερμούπολης, η οποία κατά τον 19ο αιώνα γνώρισε θεαματική ανάπτυξη, καθώς εκδηλώθηκαν εκεί οι πρώτες απόπειρες εκβιομηχάνισης και διαμορφώθηκε μια τοπική αστική τάξη. Έτσι, αποτέλεσε πόλο έλξης για ναυτικούς, εργάτες και μετανάστες, στους οποίους αποδίδεται, σύμφωνα με κάποιες μαρτυρίες, η εισαγωγή του καπνίσματος του χασίς από την Ανατολή.²⁹ Υπέρ της ανατολικής προέλευσης εξάλλου συνηγορεί και το λεξιλόγιο που αναφέρεται στη χρήση και στο οποίο κυριαρχούν λέξεις τουρκικής και περσικής προέλευσης, όπως θα δούμε στο Κεφάλαιο 4.

Όταν προς τα τέλη του αιώνα το λιμάνι της Ερμούπολης έχασε την πρωτοκαθεδρία, και το βάρος της ναυτιλιακής, εμπορικής και βιοτεχνικής δραστηριότητας μετατοπίστηκε στον Πειραιά, προκαλώντας ένα ρεύμα εσωτερικής μετανάστευσης προς την πρωτεύουσα και το επίγειό της, τον ίδιο δρόμο φαίνεται ότι ακολούθησε και η ηδονιστική χρήση του χασίς. Από την άποψη αυτή, η διαδρομή του Μάρκου Βαμβακάρη, πατριάρχη των «χασικλίδικων» ρεμπέτικων, είναι χαρακτηριστική: Γεννημένος στην καθολική γειτονιά της Σύρας το 1905, δεν πρόλαβε να δει ο ίδιος τα πολυάριθμα χασισοποτεία του νησιού, «γιατί είχανε τελειώσει». Μετακομίζοντας, όμως, με την οικογένειά του στον Πειραιά το 1917, δεν άργησε να γνωρίσει τα κέντρα όπου σύχναζαν οι εκεί μύστες του ναργιλέ.³⁰ Επίσης, σύμφωνα με τις πηγές, ένας άλλος χώρος διάδοσης του χασίς ήταν τα σωφρονιστικά ιδρύματα: «Μέγας αριθμός των εν ταις φυλακαίς κρατουμένων ποιούνται χρήσιν του Χασίς, ιδίως δε επιρρέπειαν εις αυτό δείκνυσιν η τάξις εκείνη των λωποδυτών, ήτις ευρίσκεται εις αδιάλειπτον συνάφειαν προς τους παραπληθείας κατηγορίας

²⁸ Σκριπ, 13.9.1902: 1· Βαλκανικός Ταχυδρόμος, 31.12.1919: 1· Μακρής 1929: 18· Στριγγάρης 1937: 33.

²⁹ Στριγγάρης 1937: 34.

³⁰ Βέλλου-Κάιλ 1978: 74–75, 82· Στριγγάρης 1937: 34.

βίον πλάνητα άγοντας και εκ Κωνσταντινουπόλεως, Σκουτάρεως, Προύσσης, Σμύρνης, Αιγύπτου και Αραβίας αφικνουμένους».³¹ Κατά την άποψη αυτή, ο συγχρωτισμός με τους αλλοδαπούς καταδικασθέντες μύησε τους ντόπιους τροφίμους των φυλακών στο χασίς.

Και στις δύο περιπτώσεις, ναυτικών και κρατουμένων, που μπορούσαν άλλωστε να αποτελούν τεμνόμενα σύνολα, έχουμε να κάνουμε με χρήστες κατώτερων αστικών στρωμάτων, συχνά δε περιθωριοποιημένων. Ασφαλώς, είναι λογικό ο κάθε παρατηρητής να περιγράφει το προνομιακό πεδίο παρατήρησής του: ο γιατρός των αθηναϊκών φυλακών Γ. Παπαβασιλείου τον σωφρονιστικό πληθυσμό, μερικές δεκαετίες αργότερα ο στρατιωτικός ψυχίατρος Δ. Κουρέτας τους «τοξικομανείς εν τω στρατεύματι» ή ο ψυχίατρος Μ. Στριγγάρης τους τροφίμους των φυλακών του πολεμικού ναυτικού. Επομένως, οι μαρτυρίες αυτές αναδεικνύουν χρήσεις αστικές και περιορισμένες σε περιθωριακούς κύκλους, χωρίς να αποκλείουν άλλες, σε αγροτικά περιβάλλοντα ή πιο γενικευμένες.

Αν θελήσουμε, πάντως, να εντάξουμε την ελληνική περίπτωση σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, θα λέγαμε ότι η χρήση της ινδικής κάνναβης στην Ελλάδα ήταν μια μάλλον νεωτερική πρακτική, σύμφωνα με την ανάλυση της ανθρωπολόγου Βέρα Ρούμπιν για τη σχέση κάνναβης και πολιτισμού. Η Ρούμπιν πρότεινε μια διάκριση της χρήσης της ινδικής κάνναβης ανά τον κόσμο σε δύο μεγάλα πολιτισμικά σύνολα που διαφοροποιούνται ως προς τη μορφή, τη λειτουργία και την κοινωνική τους σύνθεση:³² από τη μία πλευρά, η παραδοσιακή εκδοχή ή «σύμπλεγμα της γκάντζα [ganja]», όπου «την κάνναβη χρησιμοποιούσε παραδοσιακά ο λαός — αγρότες, ψαράδες, τεχνίτες και εργάτες» και όπου «η στάση των ανώτερων τάξεων απέναντι στους χρήστες της κάνναβης ήταν εν γένει αρνητική»· από την άλλη πλευρά, η πιο σύγχρονη εκδοχή ή «σύμπλεγμα της μαριχουάνας», όπου η διάδοση της χρήσης της κάνναβης συνδέεται είτε με την καλλιέργεια του φυτού για βιομηχανικούς σκοπούς, ιδίως για την εξαγωγή των ινών του, είτε με την αναζήτηση νέων εμπειριών, όπως στην περίπτωση της «Λέσχης των χασισοποτών», που περιγράφουν ο Μπωντλέρ, ο Γκωτιέ, ο Μπαλζάκ κ.ά.³³ Στην ελληνική περίπτωση συναντάμε λαϊκές χρήσεις και αρνητικές στάσεις απέναντι στο φυτό από τα ανώτερα στρώματα, αλλά η σχετικά πρόσφατη εισαγωγή των

³¹ Παπαβασιλείου 1884: 142.

³² Rubin 1975: 3–4, 6.

³³ Μαρσέλος & Καραγιαννίδου 2005: 39–41.

χρήσεων της ινδικής κάνναβης προσιδιάζει περισσότερο σε αυτό που η Ρούμπιν ονόμασε «σύμπλεγμα της μαριχουάνας». Προς αυτή την κατεύθυνση συνηγορεί και η εκτίμηση ενός οπωσδήποτε καλά ενημερωμένου παρατηρητή, όπως ήταν ο Μιχαήλ Στριγγάρης: «Παρ' ημίν η απόλαυσις του χασίς δεν αποτελεί μίαν παλαιάν και πατροπαράδοτον συνήθειαν των λαϊκών στρωμάτων, συνυφασμένην μετά του λαού, αλλά περί μιας, ίσως σημαντικώς εξοπλωμένης, τοξικομανίας».³⁴

Επίσης, σε αντίθεση με το *dawamesc*, τον πρασινωπό πολτό από χασίς που δοκίμασαν ο Μπωντλέρ και οι σύντροφοί του, ή άλλα σκευάσματα σε υγρή ή στερεή μορφή με εξωτικά ονόματα που παραπέμπουν στην Ανατολή,³⁵ οι χρήστες στην Ελλάδα προτιμούσαν σαφώς το κάπνισμα. Μολονότι στις πηγές συνήθως αναφέρονται ως «χασισοπόται» και οι χώροι όπου συγκεντρώνονταν ως «χασισοποτεία», οι όροι αυτοί δεν πρέπει να μας παραπλανήσουν. Από την εισαγωγή του καπνού στην Ευρώπη στα μέσα του 16ου αιώνα και μέχρι να καθιερωθεί ο όρος «καπνίζω» τον 17ο αιώνα, σε πολλές γλώσσες και κατ' αναλογία προς το ποτό χρησιμοποιήθηκε η έκφραση «πίνω τον καπνό».³⁶ Ακόμα και σήμερα, εξάλλου, στην Ελλάδα και την Τουρκία λέμε «πίνω ένα τσιγάρο» (*sigara içmek*), παράλληλα με το «καπνίζω» — και μέχρι να επικρατήσει ίσως ο νεολογισμός «ατμίζω».

Τις πρώτες φορές ο αμύητος χρήστης δεν έβρισκε τις επιδράσεις του χασίς ευχάριστες, αλλά στη συνέχεια εξοικειωνόταν με αυτές και μάθαινε να τις εκτιμά.³⁷ Οι έμπειροι χρήστες θεωρούσαν ιδανικό μέσο καπνίσματος από άποψη επίδρασης και γεύσης τον ναργιλέ. Το σώμα του μπορούσε να είναι μια ινδική καρύδα ή και από άλλα, πιο πρόχειρα υλικά, όπως σταμνάκια ή κονσερβοκούτια. Το δοχείο αυτό γέμιζε με δροσερό νερό και στο πάνω μέρος στερεωνόταν ένας αγωγός με μια υποδοχή («λουλάς»), όπου έμπαινε ο καπνός (ποικιλίας «τουμπεκί»), ένα κομματάκι χασίς (μία «τσίκια») που είχε προηγουμένως ζεσταθεί τυλιγμένο σε υγρό χαρτί ώστε να γίνει συμπαγές, και ένα καρβουνάκι. Αφού φιλτραριζόταν και δροσιζόταν περνώντας μέσα από το νερό, ο καπνός του χασίς εισπνεόταν μέσα από έναν δεύτερο αγωγό, το «μαρκούτσι», που μπορούσε να είναι για παράδειγμα ένα μικρό καλάμι

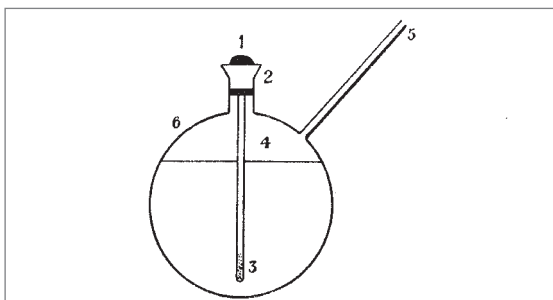
³⁴ Στριγγάρης 1937: 32.

³⁵ Dardanne 1924: 56–59· Brotteaux 1934: 49, 56–57· Στριγγάρης 1937: 16.

³⁶ Schivelbusch 1991: 57.

³⁷ Δοντάς & Ζης 1928: 107–109. Βλ. σχετικά την κλασική ανάλυση του Χάουαρντ Μπέκερ: Becker 1953.

(Εικ. 3). Για τους καπνιστές, ο ναργιλές, έστω και αυτοσχέδιος, έστω και ευτελής, είχε μιαν άλλη αξία, συναισθηματική, καθώς μπορούσε να είναι σύμβολος και εξομολογητής, σύμφωνα τουλάχιστον με τους στίχους των ρεμπέτικων: «Α, περήφανε λουλά μου / γιάτρεψέ μου την καρδιά μου», «Αργιλέ μου παινεμένη / άντε πού 'ν' τα νια-, τα νιάτα μας, καημένη / ναι, που σε γέμιζα μαυράκι / για να σπάσω νταλγκαδάκι», ή ακόμα «Μη χειρότερα θεέ μου / (τι έχω πάθει εγώ καλέ μου;) / έσπασα τον αργιλέ μου / [...] Ήταν η παρηγοριά μου / και η μόνη μου η χαρά μου / [...] σε θυμάμαι κι όλο κλαίω / αργιλέ μου, εγώ δε φταίω».³⁸



1. «Λουλάς ή ναργιλές» σχηματικώς :

¹ Μέρος, όπου τοποθετείται τὸ χάσις μεταξύ φύλλων καπνοῦ. ² Κυρίως «λουλάς» ή «φέσι». ³ Τὸ «σέρι», διὰ τοῦ ὁποίου διέρχεται ὁ καπνός. ⁴ Ὁ ἄνω τοῦ ὕδατος χώρος, ὁ ὁποῖος πληροῦται ἀπὸ καπνόν : «ντουμάνι». ⁵ Σωλὴν διὰ τοῦ ὁποίου γίνεται ἡ εἰσπνοὴ τοῦ καπνοῦ, συνήθως ἐκ καλάμου : «μαρκοῦτσι». ⁶ «Ντουμανότρυπα», ἐξ ἧς ἐκφυσάται ὁ ὑπόλοιπος καπνός ἐκ τοῦ χώρου ⁴.

ΕΙΚΟΝΑ 3. Σχέδιο ναργιλέ [Στριγγάρης 1937: 40 (Προσωπική συλλογή)]

Η παπαρούνα του οπίου

Η χρήση της μήκωνος της υπνοφόρου (*Papaver somniferum*) υπήρξε εξίσου διαδεδομένη και μακραίωνη με εκείνη της κάνναβης. Το λευκό, βιολετί ή κόκκινο αυτό λουλούδι, το οποίο φυτεύεται τον Δεκέμβριο και συλλέγεται στις αρχές του καλοκαιριού, παράγει σπόρους που καταναλώνονται ως έχουν ή μεταποιούνται σε λάδι. Επιπλέον, χαράσσοντας την κάψα του φυτού οι καλλιεργητές παίρνουν ένα πολύτιμο γαλακτώδες και παχύρρευστο υγρό, το όπιο (από τη λέξη οπός, που σημαίνει ακριβώς τον χυμό). Οι αναλγητικές, ηρεμιστικές, αναισθητικές, υπνωτικές, αντιπυρετικές και αντιδιαρροϊκές ιδιότητές του το καθιστούσαν πανάκεια και η χρήση του ήταν εξαιρετικά διαδεδομένη για την αντιμετώπιση πολλών παθήσεων και ασθενειών, όπως

³⁸ Αντίστοιχα: Σ. Χρυσίνης, «Αργιλέ μου γιατί σβήνεις» (Odeon GA 1888, 1936)· Β. Παπάζογλου, «Αργιλές» (Columbia DG 494, 1934). Το τρίτο τραγούδι, του Βασίλη Τσιτσάνη, παρατίθεται στο Πετρόπουλος 1991β: 142.

η ελονοσία ή η δυσεντερία. Η καταπραϊντική επίδραση του οπίου δεν είναι άσχετη με τις ψυχοδραστικές του ιδιότητες, που σύμφωνα με τους αρχαιολόγους ήταν γνωστές στους ευρωπαϊκούς λαούς από την Αρχαιότητα, ίσως μάλιστα και από την προϊστορική περίοδο.³⁹

Στους νεότερους χρόνους και στην Ανατολική Μεσόγειο η Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρξε σημαντικός παραγωγός οπίου πολύ καλής ποιότητας — η τουρκική λέξη για τον χυμό της παπαρούνας (afyon) πέρασε εξάλλου και στα ελληνικά (αφιόνι), ενώ έδωσε το όνομά της στην περιοχή του Αφιόν Καραχισάρ. Στις αρχές του 20ού αιώνα μάλιστα, η παραπαίουσα αυτοκρατορία αποτελούσε τον κύριο προμηθευτή πρώτης ύλης για τις ευρωπαϊκές φαρμακευτικές βιομηχανίες, με ετήσια παραγωγή που υπολογιζόταν σε κάποιες εκατοντάδες τόνους.⁴⁰ Εκτός από τις βόρειες και τις δυτικές επαρχίες της Μικράς Ασίας, η οθωμανική διοίκηση είχε εισαγάγει την καλλιέργεια της υπονοφόρου παπαρούνας στην περιοχή της Μακεδονίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ενώ από τη δεκαετία του 1880 το φυτό ευδοκίμωσε στην κοιλάδα του Αξιού.⁴¹ Τι συνέβαινε πιο νότια; Ένας Βρετανός βοτανολόγος που επισκέφθηκε την Πελοπόννησο στα τέλη του 18ου αιώνα κατέγραψε παπαρούνες του οπίου στις πεδινές περιοχές της.⁴² Επίσης, αναφέρονται ανάλογες καλλιέργειες στα τέλη της δεκαετίας του 1860 σε παραθαλάσσιες περιοχές, απόπειρες παραγωγής οπίου στη Θεσσαλία το 1877–1878, λίγο πριν από την προσάρτησή της στο ελληνικό κράτος, καθώς και στην Αθήνα το 1895, στις εκτάσεις της Τριανταφυλλιδείου Σχολής, όπου σήμερα βρίσκεται το Γεωπονικό Πανεπιστήμιο.⁴³ Το προϊόν της δοκιμής αυτής αποδείχτηκε πλούσιο σε μορφίνη (το κύριο αλκαλοειδές του οπίου), και ο καθηγητής Φαρμακευτικής Χημείας του Πανεπιστημίου Αναστάσιος Κ. Δαμβέργης, ο οποίος είχε αναλάβει τη χημική ανάλυσή του, αποφάνθηκε πως είναι ανώτερο από τα περισσότερα εμπορεύσιμα είδη του οπίου και ότι αν επεκτεινόταν η συστηματική καλλιέργειά του θα μπορούσε να ευδοκιμήσει.⁴⁴ Ωστόσο, το κόστος παραγωγής ήταν πολύ υψηλό, με αποτέλεσμα μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους το ελληνικό βασίλειο να καταφεύγει στις εισαγωγές για να

³⁹ Κρητικός & Παπαδάκη 1963: 81–89· Scarborough 1995.

⁴⁰ Poroy 1981: 194–198· Gingeras 2014: 55–59.

⁴¹ Pharmacien-Major V. 1917: 49· Εμμανουήλ 1922: 57–58.

⁴² Sibthorp 1825: 74.

⁴³ Μανσόλας 1867: 72· *Ελληνική Γεωργία* 1892: 378· Γεννάδιος 1914: 657.

⁴⁴ Δαμβέργης 1895: 702.

καλύψει τις ιατρικές και φαρμακευτικές ανάγκες του σε όπιο.⁴⁵ Μετά την προσάρτηση μέρους της Μακεδονίας, η κεντρική διοίκηση κληρονόμησε εκτάσεις υπνοφόρου παπαρούνας, τις οποίες φορολόγησε κατά την εξαγωγή με τέσσερις δραχμές ανά οκά οπίου και με τρία λεπτά ανά οκά παπαρουνόσπορου, αντικαθιστώντας τη σχετική οθωμανική φορολογία.⁴⁶

Βέβαια, οι χρήσεις της παπαρούνας του οπίου και των προϊόντων της δεν ήταν αυστηρά ιατρικές. Πέρα από τους παπαρουνόσπορους, που χρησιμοποιούνταν σε αρκετές περιοχές στην παρασκευή ψωμιού, διάφορα οπιούχα σκευάσματα χορηγούνταν στα βρέφη για να τα ηρεμήσουν. Ήδη το 1826, στην πολιορκία του Μεσολογγίου, οι κάτοικοι της πόλης, προκειμένου να μην ξυπνήσουν τους πολιορκητές κατά την έξοδο, έδωσαν εντολή «τα μικρά παιδιά όλα να τα ποτίσουν αφιόνι οι γονείς, άμα σκοτειδιάση». ⁴⁷ Η πρακτική αυτή υπήρξε διαδεδομένη τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, όπως μαρτυρούν εμμέσως περιπτώσεις ακούσιων δηλητηριάσεων παιδιών από απηυδισμένες παραμάνες.⁴⁸ Ωστόσο, αυτές οι αρχαϊκές εντέλει πρακτικές έτειναν να εξαφανιστούν, καθώς η επίσημη ιατρική επέβαλλε την αυθεντία της στην κοινωνία και η πώληση του οπίου ρυθμιζόταν με όλο και πιο αυστηρούς περιορισμούς. Η διαδικασία αυτή υπήρξε πάντως σταδιακή και μακρόχρονη, όπως δείχνει μια είδηση από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 για την καταδίκη κάποιου εμπειρικού γιατρού από το Πλημμελειοδικείο Τρίπολης, επειδή προκάλεσε τον θάνατο ασθενούς στον οποίο συνέστησε να πει μείγμα καπνού και ξυδιού με λίγο όπιο για την ανακούφιση πόνων στο χέρι.⁴⁹

Στην ελληνική περίπτωση εντύπωση προκαλεί η απουσία ψυχαγωγικών χρήσεων του οπίου, πόσο μάλλον που τέτοιες χρήσεις μαρτυρούνται στην

⁴⁵ *Στατιστική του ειδικού εμπορίου της Ελλάδος 1911*: 132· *Στατιστική του ειδικού εμπορίου της Ελλάδος 1916*: 101.

⁴⁶ ΦΕΚ Α΄ 342, 22.11.1914: 1841.

⁴⁷ Κασομούλης χ.χ.: 262.

⁴⁸ *Εμπρός*, 12.2.1905: 2–3· *Εμπρός*, 2.3.1905: 2· Γεωργιάδης 1926, τ. Β΄: 332. Βλ. και Σπαθάρης 2020: 226–227. Η πρακτική αυτή μαρτυρείται κατά τον 19ο αιώνα σε πολλές βιομηχανικές χώρες, όπου οι μητέρες εργάζονταν για πολλές ώρες στα εργοστάσια και εμπιστεύονταν τα παιδιά τους στη φύλαξη άλλων γυναικών (Berridge 1977: 276–282· Yvarel 1992: 49–54).

⁴⁹ *Αρκαδία*, 27.7.1874: 3–4. Ανάλογη σύγκρουση θεραπευτικών πρακτικών συναντάμε σε μια άλλη περίπτωση, ενός κτίστη που προσβλήθηκε από τέτανο και υποβλήθηκε τόσο στη «διά μαγείας θεραπεία γραϊδίων» όσο και στη χορήγηση χλωράλης και υδροχλωρικής μορφίνης, τούτη τη φορά με θετική έκβαση (Δούκας 1874: 165).

Οθωμανική Αυτοκρατορία τουλάχιστον από τον 16ο αιώνα.⁵⁰ Ασφαλώς, κατά τον 19ο αιώνα, η μαζική χρήση του προϊόντος της υπνοφόρου παπαρούνας, την οποία αποδοκίμαζαν οι προτεστάντες ιεραπόστολοι στην Κίνα ή ορισμένοι παρατηρητές στις βιομηχανικές πόλεις της Βρετανίας, δεν ήταν παντού ο κανόνας. Παρ' όλα αυτά, θα περίμενε ίσως κανείς ότι το όπιο θα είχε τους δικούς του χρήστες σε μια χώρα που επί αιώνες βρισκόταν υπό οθωμανική διοίκηση, αργότερα περιβαλλόταν από χώρες-παραγωγούς και στις αρχές του 20ού αιώνα κληρονόμησε εκτάσεις με υπνοφόρο παπαρούνα. Στην Ελλάδα, όμως, δεν συναντάμε τους παράγοντες που αλλού συνέτειναν στη διάδοση της ψυχαγωγικής χρήσης του οπίου. Πιο συγκεκριμένα, η ελληνική αγορά δεν κατακλύστηκε ποτέ από όπιο όπως συνέβη στην Κίνα από τον 18ο αιώνα· η Ελλάδα δεν υποδέχτηκε μετανάστες που έφεραν μαζί τους τη συνήθεια του καπνίσματος και τις πίπες τους, όπως η δυτική ακτή των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ή τα βρετανικά λιμάνια τον 19ο αιώνα· τέλος, δεν είχε αποικιακές κτήσεις με φυτείες παπαρούνας, όπου οι διοικητικοί και στρατιωτικοί της υπάλληλοι θα δοκίμαζαν το ναρκωτικό από πλήξη ή από περιέργεια, για να μεταφέρουν στη μητρόπολη όχι μόνο τις λυρικές περιγραφές της εμπειρίας τους αλλά και το ίδιο το όπιο, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας.⁵¹

Κάποιες, σπάνιες, αναφορές σε ψυχαγωγικές χρήσεις έχουν τον χαρακτήρα της εξ αίρεσης. Έτσι, όταν η ζωγράφος Σοφία Λασκαρίδου δοκίμασε μερικές πίπες όπιο, ήταν προσκεκλημένη ενός Σουηδού συμφοιτητή της και μάλιστα στα χρόνια των σπουδών της στο Μόναχο στις αρχές του 20ού αιώνα, χωρίς αυτοί οι νεανικοί πειραματισμοί να έχουν συνέχεια.⁵² Κατά τα άλλα, οι μνείες της ουσίας στις σελίδες των εφημερίδων σχετίζονταν συνήθως με υποθέσεις λαθρεμπορίου και όχι με ανακάλυψη οπιοποιτητών. Αρκετές φορές, μάλιστα, το όπιο συγχεόταν με το χασίς, είτε εκ παραδρομής είτε ηθελημένα, ενώ οι αναγνώστες, όπως και οι χρήστες και οι χρήστριες, ήταν πολύ πιο εξοικειωμένοι με το προϊόν της ινδικής κάνναβης απ' ό,τι με εκείνο της παπαρούνας του οπίου. Επομένως, από την άποψη των εξωιατρικών χρήσεων τουλάχιστον, φαίνεται να ευσταθεί η διαπίστωση ενός δημοσιογράφου της εφημερίδας *Καθημερινή* στα τέλη της δεκαετίας του 1920, ότι «το καταστρεπτικώτατον όπιοιν είνε ευτυχώς άγνωστον εις την Ελλάδα». ⁵³

⁵⁰ Σαρηγιάννης 2003: 97–98· Sariyannis 2007: 310–315.

⁵¹ Bachmann & Coppel 1991: 244–249.

⁵² Λασκαρίδου 1955: 131–142.

⁵³ *Καθημερινή*, 14.1.1928: 3.

Το όπιο δεν είναι, όμως, η μόνη ουσία που προέρχεται από την υπνοφόρο παπαρούνα. Στα πρώτα χρόνια του 19ου αιώνα, αυτής της χρυσής εποχής για τις φυσικές επιστήμες και τη βιομηχανία, μια σημαντική ανακάλυψη έβαλε τέλος στην πρωτοκαθεδρία του οπίου και των διαφόρων εκχυλισμάτων, βαμμμάτων, ελαίων, διαλυμάτων και λοιπών σκευασμάτων του. Πρόκειται για την απομόνωση και την εξαγωγή της μορφίνης, του βασικού αλκαλοειδούς του οπίου, που χορηγήθηκε εκτεταμένα από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα για τις αναλγητικές της ιδιότητες.⁵⁴ Η αλόγιστη χορήγηση της μορφίνης προκάλεσε, όμως, ιατρογενείς εξαρτήσεις, και στις αρχές του 20ού αιώνα αναφερόταν ως το αγαπημένο ναρκωτικό των γιατρών και των κοντινών τους προσώπων. Για παράδειγμα, στο κλασικό του σύγγραμμα για τα ναρκωτικά, ο Γερμανός φαρμακολόγος Λούις Λέβιν υποστήριζε ότι, σύμφωνα με στατιστικές από πολλές χώρες, το 40% των «μορφινομανών» ήταν γιατροί και το 10% σύζυγοι γιατρών.⁵⁵ Αν και η εκτίμηση αυτή δείχνει υπερβολική, δεν χωράει αμφιβολία ότι η εύκολη πρόσβαση στην ουσία προκάλεσε καταχρήσεις στους κόλπους του ιατρικού σώματος. Ο συγγραφέας του βιβλίου *Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα*, ο Μιχαήλ Μπουλγκάκοφ, υπεύθυνος των εξωτερικών ιατρείων μιας επαρχιακής πόλης της Ρωσίας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και εθισμένος στη μορφίνη μετά από μια αλλεργία, μας έχει αφήσει το συγκλονιστικό πορτρέτο ενός τέτοιου «μορφινομανούς» αγροτικού γιατρού.⁵⁶

Το φαινόμενο δεν ήταν άγνωστο στην Ελλάδα. Από τη μια πλευρά, στον ελληνικό ιατρικό Τύπο συναντάμε θεραπευτικές χρήσεις της μορφίνης για ποικίλες παθήσεις. Από την άλλη, διάφορες μαρτυρίες αναφέρονται σε θεράποντες που νοσηλεύονται με τη σειρά τους σε ιδιωτικές κλινικές, σε γιατρούς που έκαναν το σώμα τους «φαρμακεμπορείον», ή ακόμα σε ακούσιες ή εκούσιες δηλητηριάσεις με μορφίνη: για παράδειγμα, τον Οκτώβριο του 1905 ο γιος ενός φαρμακοποιού αποπειράθηκε να αυτοκτονήσει με μια ελάχιστη δόση.⁵⁷ Εξάλλου, στα χρόνια αυτά συναντάμε διαφημιστικές καταχωρίσεις ιδρυμάτων που πρότειναν θεραπείες της «μορφινομανίας», ενώ η πρώτη θεραπεία αποτοξίνωσης καταγράφεται στο Δρομοκαίτειο στις

⁵⁴ Μανέτας 2014: 119–121. Εκτός από τη μορφίνη, το όπιο έχει κι άλλα αλκαλοειδή, όπως η κωδεΐνη, η παπαβερίνη, η ναρκεΐνη, η θηβαΐνη κ.ά., τα οποία μαζί με τα προϊόντα τού οπίου που παράγονται στο εργαστήριο ονομάζονται οπιοειδή.

⁵⁵ Lewin 2005 [1927]: 101.

⁵⁶ Μπουλγκάκοφ 2011 [1927].

⁵⁷ *Ιατρική Πρόοδος*, 1901: 185· *Σκριπ*, 20.5.1902: 3· *Σκριπ*, 20.10.1905: 4.

αρχές της δεκαετίας του 1900.⁵⁸ Είναι ενδεικτικό ότι στα τέλη του 1892 ο επικεφαλής της Διοικητικής Αστυνομίας Αθηνών και Πειραιώς, διαπιστώνοντας ότι «ήρξατο ενταύθα να γίνηται ουκ ολίγη χρήσις της μορφίνης» και μετά από καταγγελίες αστιάτρων για περιστατικά «μορφινομανίας», εξέδωσε αστυνομική διάταξη σχετικά με την πώληση μορφίνης από φαρμακοποιούς. Η διάταξη καθιστούσε υποχρεωτική την προσκόμιση αναλυτικής ιατρικής συνταγής που θα ανέγραφε την απαραίτητη ποσότητα για τις καθημερινές ανάγκες του ή της ασθενούς.⁵⁹ Με άλλα λόγια, η μορφίνη έκανε αρκετά νωρίς την εμφάνισή της επί σκηνής και οι χρήσεις της εκτός ιατρικού πλαισίου συνέτειναν ώστε να εδραιωθούν οι φόβοι που είχαν πρωτοεκφραστεί στα τέλη του 19ου αιώνα σχετικά με τις αρνητικές επιπτώσεις της κατανάλωσης ουσιών.

Ανάλογη πορεία, από δημοφιλές φάρμακο σε αιτία ανησυχίας, ακολούθησε η διακετυλομορφίνη, παράγωγο της μορφίνης γνωστότερο με την ονομασία «ηρωίνη», η οποία κυκλοφόρησε στο εμπόριο το 1898 από τη γερμανική φαρμακευτική εταιρεία Bayer. Μετά το λανσάρισμά της και για μερικά χρόνια, ο ιατρικός τύπος στην Ελλάδα φιλοξενούσε διαφημίσεις, οι οποίες, μαζί με άλλα προϊόντα όπως η ασπιρίνη, εξυμνούσαν τις αρετές αυτού του «ηρωικού» φαρμάκου (Εικ. 4).⁶⁰ Στην πραγματικότητα, μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1920 η ηρωίνη προτεινόταν μαζί με τη μορφίνη ως φάρμακο κατά του βήχα, των κολικών, των νευραλγιών και άλλων πόνων, ακόμα και κατά της αϋπνίας ή του λόξιγκα.⁶¹ Ωστόσο, ήδη από τα πρώτα χρόνια της εμπορικής εκμετάλλευσης της ουσίας εμφανίστηκαν και οι πρώτες προειδοποιήσεις των γιατρών για τις παρενέργειές της, ειδικότερα για την ανάπτυξη εξάρτησης στους ασθενείς, και το 1931 το Ανώτατο Υγειονομικό Συμβούλιο γνωμοδότησε κατά της ιατρικής χρήσης της ουσίας, ενώ η *Ιατρική Εφημερίς* συνιστούσε στους αναγνώστες της να αποφεύγουν τη συνταγογράφησή της.⁶² Έτσι, η ιατρική της χρήση σταδιακά εγκαταλείφθηκε, αφού όμως πρόλαβε στο μεταξύ να αφήσει πίσω της περιστατικά ιατρογενούς «ηρωινομανίας».⁶³

⁵⁸ *Εμπρός*, 21.4.1910: 5· Γιαννήρης 1925: 232.

⁵⁹ Βούλτσος 1901: 103–105.

⁶⁰ *Ιατρική Πρόοδος*, 1899: 195–196· *Ιατρική Πρόοδος*, 1902: 173–174.

⁶¹ *Σκριπ*, 27.10.1924: 3· *Σκριπ*, 20.8.1926: 2.

⁶² *Ιατρική Εφημερίς*, 26.4.1931, στο *Αρχείο Σιμωνίδη Βλαβιανού*, φ. 8.

⁶³ Κουρέτας 1932α: 480· Καλαμπόκης 1936: 27.

Ν° ΙΑΤΡΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟΝ ΧΗΜΙΚΩΝ ΠΡΟΙΟΝΤΩΝ
Friedr. Bayer & Co., Elberfeld
 Παράρτημα φαρμακευτικών προϊόντων

<p style="text-align: center;">Ήρωϊνη υδροχλωρική (Heroin. hydrochlor.)</p> <p><small>Ἐξαιρέτων καταπραϊντικῶν φάρμακων ἡ΄ ἰσῶν τῶν νοσημάτων τῶν ἀναπνευστικῶν ὀργάνων. Ἀντικαθιστᾷ τὴν μορφίνην καὶ κοκεϊνὴν. Ἔινε εὐδαμνῶν ἐν ὑδάτι καὶ σκόδιος ἐρεθιστικῶν.</small></p> <p style="text-align: center;">Πρωταργόλιον (Protargol)</p> <p><small>Ὀργανικὴ, μὴ ἐρεθιστικὴ σκευασία ἀργύρου, εὐχρηστὸς κατὰ τὴν γονορροίαν καὶ εἰς ἐπιθεσίαν πλινγῶν ὡς καὶ ἐν τῇ θεραπείᾳ τῶν ὀφθαλμικῶν νόσων.</small></p> <p style="text-align: center;">Ἄσπιρην (Aspirin)</p> <p><small>Ἀντιρευματικὸν καὶ ἀναλγητικὸν φάρμακον. ἐξαιρέτων ἀναλγητικῶν τοῦ ἰταλικοῦ ἴθους καὶ νατρῶν. Οὐδὲν ἐρεθιστικὸν ἀνεχθεὶς ἀπὸ τοῦ σπασμοῦ ἀναλλοίωτον καὶ μόνον ἐν τῷ ἐντερικῷ σωλίνι ἀγαθόμενον ἀπορροφᾷται.</small></p> <p style="text-align: center;">Δυστάλη (Duotal) (Guajacolum carbonicum purissimum)</p> <p><small>Σκευασία ἱεροφυλλοίου καθαρωτάτη.</small></p> <p><small>Ἐνδείξεις: Φυματίωσις πνευμόνων, φυματιώσις ἐντέρων, θρογγίτις, χρόνιος κατάρροος, γρηπιτι, τύφος.</small></p> <p style="text-align: center;">Σαλοφένη (Salophen)</p> <p><small>Εἰδικὸν κατὰ τὴν κεφαλαλγίαν, τὴν γρηπιτι, τὴν νευραλγίαν.</small></p>	<p style="text-align: center;">Σιδηρο-σωματόζη (Ferro-somatose)</p> <p><small>Πρὸς θρωπτικὴν τῆς Χλωροάσεως καὶ Ἀναμίας.</small></p> <p><small>Ἄνευ γαστρίδος, ἐπιδύλων, διεγείρων τὴν ἀρτηρίαν, αὐθόως ἀπέφιν τὴν κοιλίαν.</small></p> <p style="text-align: center;">Δεσφόνιον (Tannigen)</p> <p><small>Δραστηρίως ἐνεργοῦν κατὰ τὴν χρόνιον καὶ ἀξέστη ἐν τερρίτιδος ἰσῶν τῶν παιδῶν.</small></p> <p style="text-align: center;">Ἑδονάλη (Hedonal) Νέον ὑπνωτικὸν ἐντελὸς ἀδολφός.</p> <p><small>ἐλευθέρων ἄλλων ἐπιπέδων ἀποτελεσμάτων.</small></p> <p style="text-align: center;">Ἐνδείξεις: Νευρική ἀρμονία (ἰδίως ἐπὶ νευραθεντίας, περιπτώσεων νευρικής καταπτώσεως, κλπ. l.)</p> <p style="text-align: center;">Σωσικρέαλη (Creosotal) (Creosolum carolinicum purissimum)</p> <p><small>Ἀπὸκαταρῶν καυστικῆς καὶ διὰ κτηνῶδους ἐν ὀργάνοις.</small></p> <p><small>Ἐνδείξεις: Φυματίωσις πνευμόνων, θρογγίτις, βαχίτις, χοιρδάσις.</small></p> <p style="text-align: center;">Ἀριστόλιον (Aristol)</p> <p><small>Ἐξαιρέτων ἐπουλωτικῶν πλινγῶν καὶ ἐξελκώσεων.</small></p> <p><small>Ἐνδείξεις: Ἐπὶ ἐγκαυμάτων.</small></p>
--	---

ΣΩΜΑΤΟΖΗ (SOMATOSE)
Λεύκωμα κρέατος.

Ἐξαιρέτων τονωτικῶν διεγείρων μεγάλως τὴν ὀρεξιν. Φέρει μετὰ ἄρχειαν γρηπὴν ὀξείαν τοῦ θέρους καὶ ὕψων τῶν ἐνδόμων τοῦ σώματος. Ἐπὶ ἐπιγίτιος τῆς ἐκρίσεως: τῆ ὑάλλουτος ὀφθαλμικῶν γενικῶν παραινῶν καὶ ἀξέστη τῶν ἐκρίσεων.

Ἡ σωματοζή οὕτως ὡς τὴν γρηπὴν ἔχει, εἶναι εὐδαμνῶν καὶ ὄντων πάντοτε καὶ ὀξεία διὰ κλημένη.

Ἀντιπρόσωποι ἐν Ἀθήναις: ΒΑΡΒΙΑΝΗΣ καὶ ΠΛΟΚ.
 ἐν Πάτραις: STOLTENHOFF et LUCAS.

ΕΙΚΟΝΑ 4. Διαφήμιση υδροχλωρικής ηρωίνης της εταιρείας Bayer [Ιατρική Πρόοδος 6, 1901: ν' (Ψηφιακή Συλλογή BBE)]

Άλλες ουσίες

Πέρα από την ινδική κάνναβη, το όπιο και τα αλκαλοειδή του, υπήρχαν κι άλλες ουσίες, με πιο περιορισμένη ή πιο παροδική επιτυχία. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν η κοκαΐνη, το βασικό αλκαλοειδές ενός θάμνου που ευδοκιμεί στη Λατινική Αμερική, με τη βοτανολογική ονομασία *Erythroxylum Coca*. Μετά την απομόνωσή της το 1860, χρησιμοποιήθηκε επί δεκαετίες ως τοπικό αναισθητικό, υμνήθηκε για τις ιδιότητές της από τον Ζίγκμουντ Φρόυντ και επιστρατεύτηκε για τη θεραπεία της «μορφινομανίας». Σε σύγγραμμα του 1898 που παρουσίαζε τα «νέα φάρμακα», ο Αναστάσιος Δαμβέργης επισήμαινε αυτή την τελευταία εφαρμογή της ουσίας, αλλά προειδοποιούσε ότι «η χρήση αυτής δεν πρέπει να είναι μακρά διότι επέρχεται χρονία δηλητηρίασις (κοκαϊνισμός)».⁶⁴ Όταν έγραφε τις γραμμές αυτές ο Δαμβέργης, σε

⁶⁴ Δαμβέργης 1898: 118.



ΕΙΚΟΝΑ 5. Αυτόγραφο του Γεωργίου Α΄ Γλυζμπούργκ στο λεύκωμα Μαριανί [Figures contemporaines tirées de l'Album Mariani, 1902 (Προσωπική συλλογή)]

πολλές χώρες είχαν ήδη παρατηρηθεί και εξωιατρικές χρήσεις της ουσίας: στα τέλη της δεκαετίας του 1880 και κατά τη δεκαετία του 1890 η κατανάλωση κοκαΐνης άρχισε να διαδίδεται στις μαύρες κοινότητες των ΗΠΑ.⁶⁵ Την ίδια περίοδο, οι καταγεγραμμένες χρήσεις της ουσίας στην Ελλάδα ήταν ακόμα ιατρικής φύσεως, κυρίως για τις αναισθητικές της ιδιότητες,⁶⁶ ή βρίσκονταν στην γκρίζα ζώνη μεταξύ θεραπείας και τέρψης, καθώς στην αγορά κυκλοφορούσαν διάφορα σκευάσματα που περιείχαν κρασί και εκχύλισμα φύλλων κόκας. Μάλιστα, μία από τις προσωπικότητες που προσυπέγραφαν το διαφημιστικό λεύκωμα του πιο διάσημου από αυτά τα τονωτικά, του οίνου Μαριανί, ήταν και ο βασιλιάς της Ελλάδας Γεώργιος Α΄ (Εικ. 5).

⁶⁵ Courtwright 2001α: 67–71.

⁶⁶ Ψαλτώφ 1902· Μπαλάνος 1902· Ρόκκος 1902.

Ένα άλλο παράδειγμα ουσίας που γνώρισε σχετική επιτυχία και στην Ελλάδα είναι ο αιθέρας, πτητική οργανική ένωση σε υγρή μορφή, που χρησιμοποιείται στην ιατρική ως αναισθητικό και υπήρξε δημοφιλές σε ορισμένες χώρες κατά τον 19ο αιώνα. Η πιο γνωστή περίπτωση είναι εκείνη της Ιρλανδίας, όπου ο αιθέρας χρησιμοποιήθηκε ως υποκατάστατο του ουίσκι σε περιόδους που η Καθολική Εκκλησία είχε κηρύξει σταυροφορία κατά του αλκοόλ.⁶⁷ Αλλά και αρκετές σελίδες της παγκόσμιας λογοτεχνίας περιγράφουν τη χρήση του αιθέρα, που δεν ήταν άγνωστη σε συγγραφείς όπως ο Γκυ ντε Μωπασσάν.⁶⁸ Στην Ελλάδα, ο καθηγητής Ιατροδικαστικής και Τοξικολογίας Ιωάννης Γεωργιάδης έγραφε κατά τον Μεσοπόλεμο ότι «κέντρα αιθερομανών ιδρύθησαν εν Αθήναις, εις ικανάς δε οδούς ιδία κατά τας νυκτερινάς ώρας εγίνετο αισθητή η χαρακτηριστική οσμή του αιθέρος».⁶⁹ Το φαινόμενο κορυφώθηκε μάλλον στη δεκαετία του 1910, όταν η ουσία, σύμφωνα με τις διαθέσιμες αναφορές, έγινε του συρμού. Αυτό οδήγησε την Αστυνομία Αθηνών και Πειραιώς να εκδώσει τον Απρίλιο του 1915 διάταξη που απαγόρευε την πώληση αιθέρα χωρίς ιατρική συνταγή, και με αυτή την αφορμή ο δημοσιογράφος και λογοτέχνης Φώτος Γιοφύλλης έγραφε στην εφημερίδα *Ακρόπολις* ότι «οι Αθηναίοι και η Ατθίδες ρωφούν αιθέρα».⁷⁰ Άλλοι σχολιαστές, ωστόσο, εξέταζαν το φαινόμενο με νηφαλιότητα, όπως ο σοσιαλιστής γιατρός από τον Βόλο Δημήτρης Σαράτσης, ο οποίος απάντησε στον Γιοφύλλη ότι ο αιθέρας ανήκει στις διεγερτικές ουσίες που είναι ασυμβίβαστες με το κλίμα της Ελλάδας,⁷¹ ή με φλέγμα, όπως στην περίπτωση συντάκτη της *Εστίας*: «Ούτε δε εφθάσαμεν, ευτυχώς, ακόμη εις το σημείον εκείνο του πολιτισμού, ώστε αυτού του είδους αιμανία να εξαπλώνονται πέραν ενός ελαχίστου κύκλου ηλιθίων, αναξίων ακόμη και να λαμβάνονται μέτρα δι' αυτούς».⁷² Πράγματι, στην Ελλάδα το φαινόμενο δεν πήρε μεγάλες διαστάσεις και λίγους μήνες πριν από την έκδοση της αστυνομικής διάταξης ο Ιωάννης Κονδυλάκης έκρινε ότι δεν συνέτρεχε λόγος για ιδιαίτερα μέτρα κατά της αιθεροποσίας.⁷³

⁶⁷ Bachmann & Coppel 1991: 50–51, 107· Μαρσέλος 2005: 102–103.

⁶⁸ *Εμπρός*, 18.8.1905: 5· Boon 2002: 104–105.

⁶⁹ Γεωργιάδης 1926, τ. Β΄: 265–266.

⁷⁰ *Ακρόπολις*, 10.4.1915: 3· *Ακρόπολις*, 12.4.1915: 3· *Ακρόπολις*, 14.4.1915: 1.

⁷¹ *Ακρόπολις*, 20.4.1915: 2.

⁷² *Εστία*, 10.4.1915: 1.

⁷³ *Εμπρός*, 12.10.1914: 1.